

२२२

पॉप्युलर
प्रकाशन

प्रिय सप्तिक

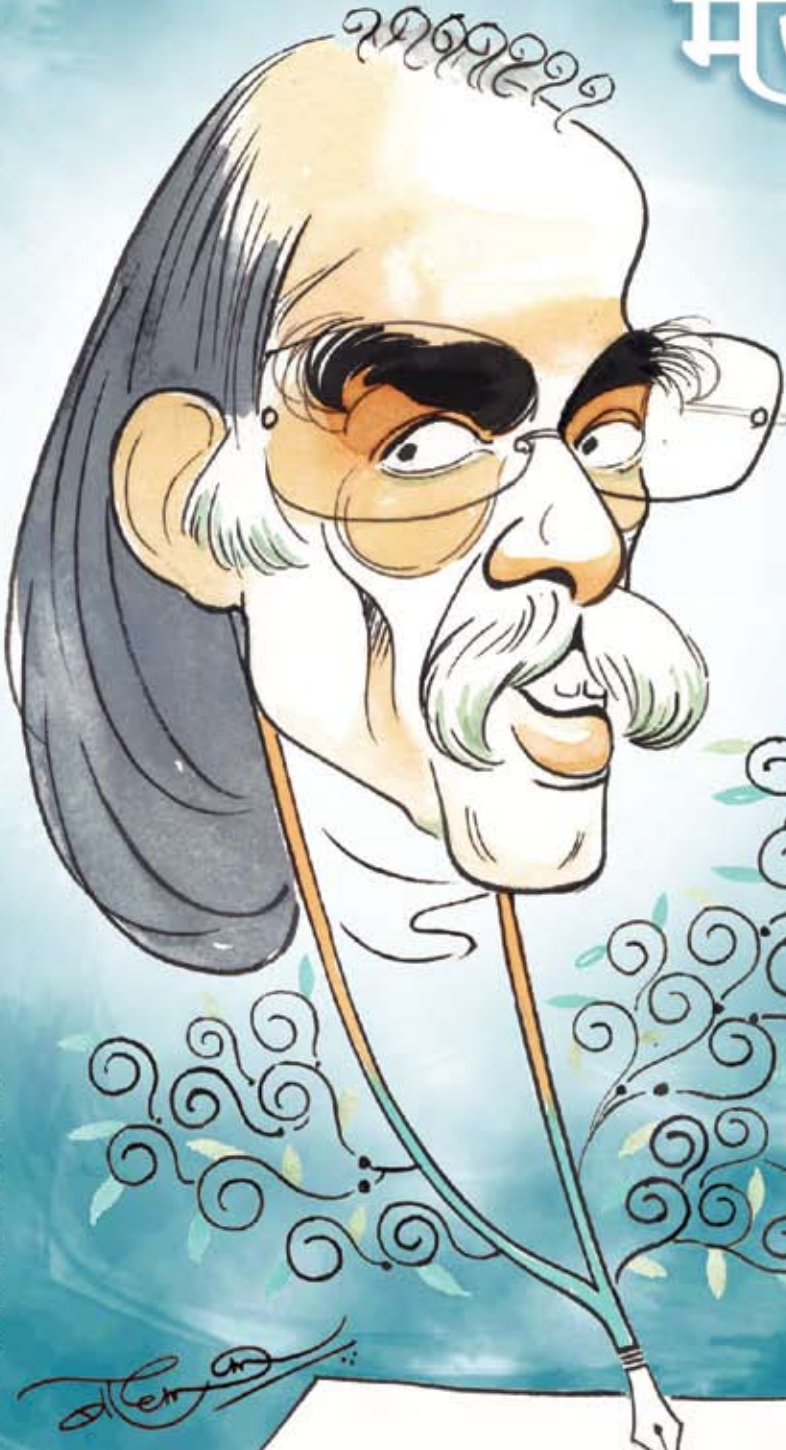
आपल्यासाठी आणि मित्रांसाठी

३०१, महालक्ष्मी चॅम्बर्स, २२, भुलाभाई देसाई रोड, मुंबई ४०० ०२६ दूरध्वनी : २३५३ ०३०३ फॅक्स : २३५३ ५२९४
Email : info@popularprakashan.com Website: www.popularprakashan.com

किंमत: रु. १०.००

एकविसावे शतक पहिले दशक

मजेशीर शक्ती श्याम मनोहर

तिघंजण होते. एक लेखक, एक वाचक, एक टीकाकार.

तिघांचं आकस्मित एकत्रित एक छोटं विश्व झालं होतं. तिघं खूप बुद्धिमान होते, असं नाही. तिघं खूप सिन्सिअर होते, असं नाही. तिघं चिंतनशील होते असं नाही. अकस्मात एखाद्या वेळी बारक्याशा कालखंडात माणसं बरीचशी सिन्सिअर होतात, जेव्हा आहे, तेव्हा बुद्धी पुरेपूर वापरू लागतात, काही जाणावं, एकमेकांशी शेअर करावं असं त्यांना वाटू लागलं, तसे लेखक, वाचक टीकाकार ह्यांचं एकदा झालं.

आता एकदा ते तिघं त्यांच्या छोट्या विश्वात लेखक, वाचक, टीकाकार ह्या अवस्थेत कार्यरत झाले, तर साहजिकच ते साहित्यावर बोलू लागले.

ते काहीसं स्वतःशी बोलत होते आणि काहीसं उरलेल्यांशी बोलत होते. अशी सुंदर गोष्ट घडत होती.

वाचक म्हणाले, 'मी तसा वाचन करायचो, पण अलीकडे मला वाचनाची गोडी म्हणतात, ती लागलीय. पूर्वी मी जास्त करून वर्तमानपत्रं, साप्ताहिकं वाचायचो. अलीकडे मी कथा-कादंबऱ्या वाचायला लागलोय. कविता वाचायच्या, असं मनात येतंय, पण कविता वाचायचं मन घेत नाहीय.'

लेखक म्हणाले, 'नोकरी करून लेखनवाचन करायचं, त्यामुळे माझं वाचन चौफेर नाही. अलीकडे मला माझी अशी युक्ती सुचलीय. एखादं सर्वसाधारण पुस्तक म्हणजे, इतिहासावरचं, भूगोलावरचं, सायन्सवरचं, अगदी पाककलेवरचं ह्यांसारखे एखादं अगदी थेट तत्त्वज्ञानावरचं, एकदोन कवितासंग्रह, एखादी परदेशी कादंबरी, एकदोन आपल्याकडच्या कादंबऱ्या, कधी कधी कथासंग्रह असं मी जवळ ठेवतो. लेखन करता करताच वाचतो. म्हणजे वाटलं

तर लिहितो, वाटलं तर वाचतो, थोडं लिहितो, थोडं वाचतो... असं कसंही, नोकरा, घरकाम ह्यांतून उरलेल्या वेळात वर्षभर ही जमलेली पुस्तके वाचतो. एकदा, दोनदा.... कितीही वेळा वाचत राहतो. सगळंच्या सगळं समजावून घ्यायचं, असं नाही करत. समजत राहिल तेव्हाच समजू देत, असं. मग वर्षभरांनी अगदी वर्षभरांनी असं नाही... मी पुस्तक बदलतो. मला मित्र चांगले मिळालेले. ते मला पुस्तक देतात, सुचवतात.'

टीकाकार म्हणाले, 'तत्त्वज्ञानावरची पुस्तके मला खरं तर वाचायचीत; वाचायचीत म्हणजे अभ्यासायचीयत. व्याकरणाची पुस्तकेही अभ्यासायचीयत. पॉलिटिकल थिरअरीज पण वाचायचीयत. खास सवड काढून वाचायचीयत. पण सवड निघत नाहीय. चर्चासत्रांच्या निमित्तानेच माझं जास्त करून वाचन होतं; किंवा एखाद्या मासिकाने, वर्तमानपत्राने लेख मागितला की अलीकडे मला काही तरी जाणवतं, दार किलकिलं उघडल्यागत वाटतं, पण पूर्ण दार नाही उघडलं जात.'

वाचक म्हणाले, 'मी फक्त वाचक आहे. मनोरंजनासाठी, गोष्टीसाठी, माणसं-म्हणजे गोष्टीतली पात्रं-काय आहेत; त्यांचे काय काय होतंय, कशामुळे होतं-ह्याची उत्सुकता वाटून, उत्सुकता आली पाहिजे हा, मी वाचतो. हां, आणखी एक, काही काही वेळा वर्णन वगैरे वाचताना भाषेचा आनंद होतो. वाचलेल्यातलं दुसऱ्याला किंवा स्वतःला काही तरी, एखादं वाक्य, एखादा प्रसंग एखादा शब्द सांगता यायला पाहिजे. अगदी दहा वर्षांनी पण आठवलं पाहिजे.' टीकाकाराकडे बघून वाचक म्हणाले, 'तुमचं वाचन आमच्यापेक्षा वेगळं असेल' टीकाकार म्हणाले, 'तुम्ही वाचता तो प्रकार माझ्या वाचनात असतोच. टीकाकार वाचक असतोच, आणखीही असतो. आशय किती श्रेष्ठ आहे, हे मनात येत राहतं आणि श्रेष्ठतेच्या कसोट्या काय? ह्यावर वरचेवर नव्यानव्याने विचार करावा लागतो. एकदाच पक्कं करून चालत नाही. रचना कशीय आणि श्रेष्ठ आहे का? असं मनात येतं. म्हणजे मुख्य म्हणजे, श्रेष्ठ म्हणजे काय? ह्याची व्याख्या वरचेवर शोधायची लागते. श्रेष्ठतेची लक्षणं कळणं फार अवघड गोष्ट आहे. युद्ध जिकणारा योद्धाही श्रेष्ठ वाटतो आणि परमशांतीचा माणूसही श्रेष्ठ वाटतो. इतिहास पाहिला तर श्रेष्ठतेच्या लक्षणावरून मन चक्रावून जातं.'

वाचक म्हणाले, 'लेखकाचं वाचन कसं असतं?'

टीकाकार घाईन म्हणाले, 'मी सांगतो. लेखक साधा वाचकही असतो आणि टीकाकारही असतो.'

लेखक संकोचून म्हणाले, 'माझ्यापुरतं मी एक थोडसं वेगळं ठरवलंय. म्हणजे बघा, एखाद्या पुस्तकात कशाचं वर्णन आलं तर, ते वाचून मी शिकायला बघतो की, ते वर्णन कितीका चांगलं असेना, त्यापेक्षा आणखी किती प्रकारे वर्णन करता येईल. असं सगळीकडे बघतो. हां, आता श्रेष्ठतेच्या लक्षणावरून बोलायचं तर, चक्रावून जायला होतं. माझ्यापुरतं मी ठरवलंय, श्रेष्ठतेची लक्षणं ठरवताना उतावीळ व्हायचं नाही.'

वाचक जणू स्वतःशी म्हणाले, 'मला कसं वाटतं की, आपल्याकडे अध्यात्माचं इतकं चालतं, इतके गुरूलोक आहेत, इतकी आध्यात्मिक शिविरं होतायत, तर कथेत, कादंबरीतून अध्यात्माचं कायी ना कायी यायला पायज्ये.'

लेखक म्हणाले, 'आणखी काय काय यायला पाहिजे?'

'खूप आहेय,' वाचक म्हणाले.

टीकाकार म्हणाले, 'आपल्याला काय काय सुचतंय त्याची यादीच करू या का? म्हणजे काय आहेय, काय नाहीय, असं नाही. आपल्या मनात काय विषय, म्हणजे आता आहेत, येतायत, त्याची यादी?'

वाचक म्हणाले, 'ते मजेशीर आहेत.'

तिघांनी आठवून आठवून यादी तयार केली.

१. अध्यात्म, २. धर्म, ३. ह्या धर्मातल्या माणसाची त्या धर्माबद्दलची समज, ४. व्यवसाय, ५. विचारसरण्या, ६. भ्रष्टाचार, ७. चळवळी, ८. शहरं, गावं, त्यांचं सौंदर्य, घाणपणा, ९. रूढी, १०. कायदे : पाळणे आणि मोडणे, ११. नातेसंबंध, १२. परंप्रांतीय, परदेशी माणसांशी संबंध, १३. माणसाची शारीरिक ठेवण, १४. माणसाचा अडाणीपणा, ढोबळपणा, शहाणपणा, १५. माणूस भारतीय किती? प्रांतीय किती? माणूस किती?, १६. माणसाच्या जगण्यातल्या प्रक्रिया व स्थित्या, १७. माणूस केव्हा, कशाप्रकारे, कशाला धरून राहतो, १८. माणसाची बौद्धिक, मानसिक प्रक्रिया, १९. श्रेष्ठतेबद्दलची माणसाची धारणा, २०. माणसाची कल्पनाशक्ती, २१. भाषा वापरायची पद्धत, २२. आर्थिक व्यवहार, २३. अस्मिता, २४. जीवनाची अद्भुतता.

वाचक म्हणाले, 'पुरे अजून सुचतेय. पण पुरे एकाच वेळेला विचार करायला नाही जमत. थांबत थांबत विचार करायला जमतेय.'

लेखक मनात म्हणाले, 'थांबत थांबत विचार करायला जमते, ही प्रक्रिया, ही माणसाची गती लिखाणात घ्यायला पाहिजे. माणसांच्या शेकडो पिढ्यांनी थांबत थांबतच विचार केलाय. माणूस फडाफडा विचार केव्हा करतो, हेही लिखाणात घ्यायला पाहिजे.'

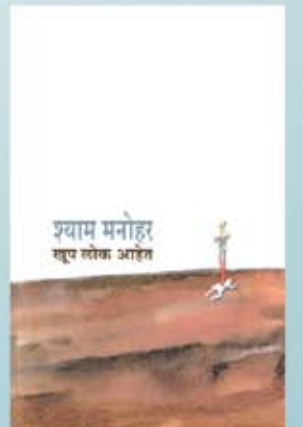
टीकाकार हसून म्हणाले, 'पुरे तर पुरे. पण मी अशी यादी करीन केव्हातरी. मला हा एक्झरसाईज केलाच पाहिजे.' टीकाकार यादीवरून नजर फिरवत म्हणाला, 'वर्गीकरण केलं पाहिजे. बघूनंतर.'

लेखक मनात म्हणाला, 'जगताना काही विषय सलग असतात, त्या सलगपणात तरी इतर विषय कसेही, कुठेही, कश्याही प्रकारे येतात... माणसातली अतार्किकता... ही अद्भूत असते.'

डोळे अधर्वट मिटून वाचक अनपेक्षितपणे - स्वतःलाच - म्हणाले, 'आणखी एक विषय सुचतोय.'

'हं', लेखक उत्सुकतेने म्हणाले.

'शक्ती,' डोळे मोठे करून वाचक म्हणाले, 'जगताना माणसाला आतून शक्ती वाटली पाहिजे. काहीही परिस्थिती येवो, जगायची शक्ती वाटली पाहिजे. जगताना बघा, हरेक कामात, व्यवहारात... चिडचिड होते. नीट कुठे कायी नायी. चिडचिड होते, अपसेट होतं, विस्कटतं, किरकिर होते... जगायची आत शक्ती पायज्ये का नायी? म्हणजे बघा, हे कटकटीचं जगणं, किरकिर... गोष्टीत येऊ द्या, येणारच. पण लिखाणाची पण अशी काय तरी शक्ती असली पाहिजे की, मला नीट नायी मांडता येत, पण लिखाण वाचताना समजायची मजा नको का लिखाणात असायला? समजणं ही मजा असतेच ना? असं कायी तरी म्हणायचंय मला. हे आपल्या यादीत घ्या.ः'

टीकाकार मन लावून ऐकत होते, थांबून यादीवर नजर लावून म्हणाले, 'मजेशीर शक्ती-असं इथे लिहून ठेवतो. आणखी योग्य शब्द सुचला तर बघू.'

लेखक मनात पुटपुटले, 'समजणं. मजा. शक्ती. मजा. समजण्यातली मजा. मजेशीर शक्ती. छान आहेय लिखाणाचे लक्षण.'

टीकाकार म्हणाले, 'वाचक, वाचनप्रक्रिया ह्यावरही कादंबरी होऊ शकते.'

हसत वाचक म्हणाले, 'टीकाकार, टीकाप्रक्रिया ह्यावर पण कादंबरी होईल की मग.'

'हजारो विषय आहेत,' टीकाकार म्हणाले.

लेखक मनात गुंग झाला.

वाचक म्हणाले, 'आजच्या आपल्या बोलण्यावर पण होईल काय तरी लिखाण' थांबून वाचक म्हणाले, 'पण आता पुरे म्हणजे ज्यादा नाही सोसवत. आणखीन म्हंजे, मला आईचं औषध आणायचंय. निघू या? मजा आली आज.'

अशी त्यांची छोटीशी न ठरवून झालेली बैठक संपली.

लेखक मनात म्हणाले, 'वाचक सवडीने वाचू शकतो, लेखक सवडीने लिहू शकतो. पण तो आतून आतून सतत लेखक असणार. लेखकाला कुटुंब असणार, नोकरी असणार... तरी तो आतून सतत लेखक. घरच्यांना, समाजाला समजलं पाहिजे लेखक सतत लेखक असतो. लेखक कुणाचा नसतो. स्वतःचाही नसतो.'

टीकाकार मनात म्हणाले, 'खूप काम केलं पाहिजे. स्वतःचे प्रश्न हवेत. प्रत्येक प्रश्न स्वतःचा केला पाहिजे आणि उत्तर सर्वांचे असले पाहिजे.'

पुढे दोन दिवस अधूनमधून लेखकाच्या मनात ह्या न ठरवता झालेल्या छोट्या मीटिंगवर विचार येत होते.

केव्हातरी लेखकाच्या मनात आले : व्यक्ती विशिष्ट असते. व्यक्तीला सर्वसाधारण लेखता येत नाही. फिक्शन व्यक्तीचे असते. प्रत्येक व्यक्ती विशिष्ट असते म्हणून अनेक कथा, कादंबऱ्या, नाटके संभवतात.

केव्हातरी लेखकाच्या मनात आले : व्यक्तीला सर्वसाधारण धरूनही फिक्शन होऊ शकेलच.

केव्हातरी-फिक्शनबद्दल सैलपणेच विचार करावा.

केव्हातरी-लेखकाने आपले वैचारिक, मानसिक व्यूह सैलसर ठेवावेत; हे बरे. अज्ञातातले आकळण्यासाठी अस्तित्वात अवकाश हवा ना. केव्हा तरी-

आपल्या मीटिंगवरच्या गोष्टीत तीनही पुरुष आलेत. 'म्हणाले' असं चक्र क्रियापद आलंय.

पुरुषच का?

शंका घ्यायच्याच.

प्रत्यक्ष आहे तेच का घ्यायचं?

मग काय?

तिन्ही स्त्रिया?

की, दोन स्त्रिया न् एक पुरुष?

की, एक स्त्री न् दोन पुरुष?

स्त्रीला/(दोन असतील तर) स्त्रियांना : लेखक करायचं, की वाचक की टीकाकार?

काय कसोटी?

केवळ वास्तवातल्याच कसोट्या का वापरायच्या?

घोळ होतोय.

होऊ दे घोळ.

जगण्यात असतोच की घोळ

अर्थात सगळं जगणं घोळ नसते. जगण्यातला काही भाग तरी निश्चित, ठरावीक असतो. उरलेला घोळ असतो.

जगण्यातल्या ठरावीक भागाला ठरावीक आकार असतो. प्रत्येक घोळाचा आकार वेगळा असतो.

फिक्शनच्या एकूण घाट म्हणजे : ठरावीक आकार + (घोळाचा) बिनठरावीक आकार.

म्हणून प्रत्येक फिक्शनचा वेगळा घाट.

घोळ प्रसंगातून, संवादातून, वर्णनातून, घाटातून, भाषेतून हाताळायचा...

केव्हा तरी लेखकाच्या मनात आले : सरळ लेखकव्यक्ती, वाचक-व्यक्ती, टीकाकारव्यक्ती असे शब्दप्रयोग करावेत. लिंगघोळ मिटतील.

ह्या गोष्टीपुरते लिंगघोळ मिटतील.

इतर अनेक ठिकाणचे लिंगघोळ मिटवण्यासाठी वेगवेगळ्या युक्त्या/तत्त्वे शोधावी लागतील.

इतर प्रकारचे घोळ मिटतील असं नाहीच.

घोळ हाताळावे तर लागणारच. जगण्यात आणि फिक्शनमध्ये.

केव्हा तरी लेखकाच्या लक्षात आलं : घोळ हाताळायला ऊर्जा पाहिजे. कसली ऊर्जा? विशेषण काय?

अरे, वाचकव्यक्तीने सांगितले होते की, मजेशीर ऊर्जा.

जगण्यात मजेशीर ऊर्जा असेल तर मजा!

फिक्शनमध्ये मजेशीर ऊर्जा असलीच पाहिजे.

वाचकव्यक्ती म्हणाली होती की : समजणं हे मजेशीर असतं.

फिक्शनमध्ये समजणं घडतंच.

एकूणेक समजणं?

लेखक स्तब्ध झाला.

केव्हातरी लेखक मनात म्हणाला, कधी काही समजणं तरी घडलं पाहिजेच.

ह्यावरही लेखकाला मनातून बरं वाटत नव्हतं.

आणि केव्हा तरी अचानक : जगण्यासाठी सगळं समजणं ही अट नाहीच, वाटतं.

लेखकाला आता छोटंसं हसू आलं.

लेखक नंतर ह्या मुद्यानिशी कित्येक दिवस गप्प झाला.

केव्हातरी लेखक मनात म्हणाला, 'फिक्शनमध्ये शोध लागला पाहिजे.'

भराभर लेखक मनात म्हणाला, 'शोध घेण्याची ऊर्जा मजेशीर असते.'

आणि लेखकाला सुचू लागलं : जे जे आहे, त्यातलंच शोधलं जातं. शोधणं अवघड असतं, निर्मिती करणं सोपं असतं. निर्मितीचे साचे होतात. पुढे साच्यातून प्रॉडक्शन होतं. शोध लावणारं लिखाण कमी असतं. प्रॉडक्शन सोपं असतं.

केव्हा तरी लेखक मनात म्हणाला, 'ह्या दृष्टिकोनातून आता आपण परभाषी आणि मराठी भाषी लिखाण पुन्हा एकदा वाचू. आपल्यालाही शिकायचं आहे.

१याम मनोहर यांचे उपलब्ध साहित्य : कथा - दोन्ही : आणि बाकीचे सगळे/बिनमौजेच्या गोष्टी : रु. ३००.०० ★ कादंबरी - उत्सुकतेने मी झोपलो : रु. २२५.००, कळ : रु. २००.००, खूप लोक आहेत : रु. २००.००, खेकसत म्हणणे, आय लव्ह यू! : रु. २१०.००, शीतयुद्ध सदानंद : रु. ११०.००, हे ईश्वरराव, हे पुरुषोत्तमराव : रु. २४५.०० ★ नाटक - दर्शन : रु. ६५.००, प्रेमाची गोष्ट : रु. ९५.००, सन्मानहौस : रु. ११०.००

गद्य काव्यानुभव

आपल्या कवितांनी शाळेतील मुलांपासून ते म्हाताच्या आजोबांपर्यंत सर्वांना परिचित असलेले कविवर्य मंगेश पाडगांवकर यांचं गद्य लेखनही बरंच आहे. यावर अर्थात कोणाचा विश्वास बसणं कठीण आहे, मात्र आकाशवाणीवर कार्यक्रम, विविध नियतकालिकं यातून त्यांनी बरंच ललित लेखन केलेलं आहे. त्यांच्या अशाच काही असंग्रहीत कथा, लघुनिबंध एकत्र करून तयार केलेल्या **आले मेघ भरून** या पुस्तकातून समर्थ गद्यलेखन पाडगांवकरांचाही ओळख होते.

अर्थात हे गद्यलेखन असलं, तरी पाडगांवकरांच्या लेखनात कविता येणार नाही असं होणं शक्यच नाही. आणि ते स्वाभाविकही आहे. म्हणूनच त्यांच्या या अनोख्या गद्यशैलीतील पुस्तक वाचताना आपल्याला काव्य वाचत असल्याचाच भास होतो. इतकी त्यांची गद्यशैलीही काव्यमय आहे. परंतु, लेखक पाडगांवकरांनी आपल्यातल्या कवीला योग्यवेळी आवर घातल्यामुळे त्या गद्यलेखनाची रंगत वाढली आहे.

काव्यात्मकतेमुळे सुरुवातीला पुस्तक काहीसं कंटाळवाणं होतं. परंतु पुढे त्यातील कथा आपल्याला खिळवून ठेवण्यात यशस्वी होतात. आपल्या लिखाणातून त्यांनी निसर्गाच्या विविध रुपयांबरोबरच मानवी स्वभावाचेही विविध पदर उलगडून दाखविले आहे. आपल्या बालपणातील आठवणी, प्रवासात भेटलेल्या व्यक्ती, आत्मानुभव आदींच्या मिश्रणाने साकारलेल्या या पुस्तकात पाडगांवकरांच्या अनोख्या पैलूंचे दर्शन होतं. शाळेतील पुस्तकात किंवा वर्तमानपत्रातील बातम्या, लेखांमधून मेंदूच्या एका कोपऱ्यात कवी म्हणून ओळख पक्की झालेले पाडगांवकर लेखक म्हणूनही फिट्ट होतात.

किंमत : रु. १६०

मित्रमंडळ सवलतीत : रु. १३०

पुस्तकातील 'पेन्सिल', 'सन्तसंग देई सदा', 'मी आणि माझा देव', 'मी लघुनिबंध लिहितो त्याचा लघुनिबंध' हे ललित साहित्य वाचताना त्यांनी उलगडलेले वास्तवाचे पैलू एकदम मजेशीर वाटतात आणि अनेकदा आपल्या बाबतीत घडल्यासारखेही वाटतात. यामुळे आपल्या आजूबाजूची स्थिती कल्पनेच्या भराच्यामधील कवितेपलीकडे जाऊन किती चौकसपणे पाहणाऱ्या त्यांच्या वृत्तीचं दर्शन घडतं. मात्र 'स्वप्नात येणारे घर', 'माझे मुखवटे' या कल्पनांकित कथा वाचकाला खिळवून ठेवण्यात अपयशी ठरतात. परंतु 'मन पाखरू पाखरू...', 'आले मेघ भरून', 'सागर सौंदर्य' हे निसर्गाचं वर्णन करणारं ललित लेखन काव्योत्कट भाषेचं दर्शन घडवतं. या शिवाय 'अजिंक्य एव्हरेस्ट जिंकले गेले' या प्रासंगिक लेखात त्यांनी केलेलं महाकाय एव्हरेस्टचं वर्णन आणि त्याच्यावर ताबा मिळवण्यासाठी झटणारे मानव यांचा संघर्ष आपल्याला या संदर्भात वाचलेल्या आजवरच्या लिखाणापेक्षा वेगळा अनुभव देऊन जातो. पाडगांवकरांचं दिल्लीचं प्रवासवर्णन, त्यामध्ये भेटलेल्या व्यक्ती, गांधी म्युझियमची भेट आणि अखेरची 'या गंगेमधी गगन वितळले' या कथांमधून आपण नेहमी पाहतो त्या गोष्टी कवी आणि लेखकाला किती वेगळ्या वाटू शकतात आणि त्यावर तो किती शब्दलालित्य करू शकतो हे पाहावयास मिळतं. याचं उदाहरण द्यायचं झालं तर, गंगेच्या प्रवाहात पाय सोडून प्रार्थना करत असलेल्या स्त्रीचं त्यांनी केलेलं वर्णन. हे वर्णन वाचकाला एक कलात्मक आनंद देऊन जातं. एकूण या पुस्तकातून वाचकाला वेगळ्याच पाडगांवकरांचं दर्शन घडतं आणि ते दर्शन नक्कीच सुखावणारं आहे.

- नीरज पंडित, महाराष्ट्र टाइम्स, दि. २४ एप्रिल २०११

प्रिय रामदास भटकळ यांस,
सप्रेम नमस्कार.

'प्रिय रसिक'चा २२१ वा अंक ५ मे २०११ मिळाला. त्यात अगदी शेवटच्या पानावर अभिमानयुगमध्ये तीन कवींच्या काव्यदर्शनाची माहिती देण्यात आली आहे. त्यातील शेवटच्या परिच्छेदाकडे तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो. 'वानर वानर हुप हुप हुप' आणि 'माणुसकीच्या शत्रुसंगे' ही दोन गीते बापटांच्या नावे दिली आहेत, ह्यांपैकी पहिले गाणे साने गुरुजींचे आहे आणि दुसरे गाणे ग. दि. माडगूळकरांचे आहे. अर्थात अशा प्रकारची अनेक गीते बापटांनी रचली आहेत. बापटांच्या 'तुझ्या कामामधून तुझ्या घामामधून' ह्या गीताचे शब्द 'तुझ्या शेतामधून' असे छापले आहेत.

बापटांच्या इतर कवितांप्रमाणेच त्यांची समरगीते, देशभक्तीपर गीते ही लोकांना माहिती आहेत. उदा. 'इंच इंच लढवू, सदैव सैनिका पुढेच जायचे वगैरे. परंतु बापटांचे पोवाडे सर्वसाधारण लोकांना माहिती नाहीत. त्यांनी एकूण १५ पोवाडे रचले आहेत. शिरीषकुमारचा पोवाडा सोडला तर बाकीचे १४ पोवाडे साधनेने 'शूर मर्दाचा पोवाडा' ह्या नावे प्रसिद्ध केले. आमची सर्व शाहीर मंडळी शिवाजी महाराजांच्या काळातच अडकली आहेत. शिवाजी, संभाजी, येसाजी, बाजी, मुरारबाजी, तानाजी यांच्यापुढे त्यांची मजल जात होती. माझ्या कल्पनेप्रमाणे बापटांनी रचलेले पोवाडे फक्त मीच गातो. फार तर माझा शिष्य दत्ता म्हात्रे गातो. बापटांनी रचलेले पोवाडे

गाताना माझ्या गाठी असलेला अनुभव उत्कट आहे. मी १९९२ पासून 'स्वातंत्र्यसंग्राम दर्शन' हा कार्यक्रम करतो आहे. आता त्याचे हजाराहून अधिक प्रयोग झाले आहेत. ह्या कार्यक्रमात बापटांनी रचलेले शिवाजी महाराज, १८५७, टिळक, शिरीषकुमार, हुतात्मा कोतवाल, गफारखान, महात्मा गांधी, 'स्वातंत्र्याचा जयजयकार' ह्या पोवाड्यांमधील कार्यक्रमाच्या दृष्टीने आवश्यक असलेला भाग मी गातो. कार्यक्रमानंतर रु. १००० पेक्षा जास्त वाड्मय आणि सीडी विक्री होते. त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या पोवाड्याला आणि महाराष्ट्राच्या पोवाड्याला टाळ्या मिळाल्या नाहीत असे होत नाही.

मराठी वाड्मय क्षेत्रात पोवाडा हा दलित आहे. त्यामुळे प्रथितयश साहित्यिक त्याला स्पर्श करीत नाहीत. परंतु बापटांनी त्याला स्पर्श केला आणि त्याचे सोने केले. तुम्ही कधीतरी 'प्रिय रसिक'मध्ये बापटांच्या त्या शाहीरसंबंधी लिहावे, तुम्ही प्रसिद्ध केलेल्या 'अभिमानयुग' या लेखात शेवटचे वाक्य बापटांच्या कवितेतील वैविध्याचा आज काहीशा तटस्थपणे, गांभीर्याने विचार होणे आवश्यक आहे. त्यात पोवाड्याची भर असावी. राजकारणातील पराक्रम लयाला गेल्याने पोवाडाही लयाला जाताना दिसतोय. तो जाऊ नये म्हणून बापटांनी शर्थीचे प्रयत्न केले. मी गाणारा म्हणून माझाही त्याला थोडा हातभार लागला आहे.

आपला,
लीलाधर हेगडे

नोंद : मे २०११च्या 'प्रिय रसिक'च्या अंकात 'कॅलिडोस्कोप' मधील 'कावळे उडाले स्वामी'चे परीक्षण श्रीराम सिधये यांनी लिहिलेले आहे. नजरचुकीने ते संजय भास्कर जोशी यांच्या नावे छापले गेले त्याबद्दल अत्यंत दिलगीर आहोत. - संपादक

लंडन येथे 'गुप्त वरदान'चे प्रकाशन

कक्षा या नाटकापासून सुरू झालेला तारा वनारसे यांचा लेखनप्रवास कथा, एकांकिका, कविता, कादंबऱ्या अशी विविध वळणे घेत तिळा तिळा दार उघडपर्यंत येऊन पोहोचला. इंग्रजी-मराठी साहित्याच्या वाचनाबरोबरच जीवनातल्या विविधांगी अनुभवांना उत्कटतेने सामोरे जाण्याची वृत्ती असल्याने एक व्यापक संपन्न आणि प्रगल्भ मन तारा वनारसे यांच्यापाशी होते आणि त्याचेच प्रतिबिंब त्यांच्या लेखनात दिसून येते. तारा वनारसे यांचा १२ मे हा पहिला स्मृतिदिन तर १३ मे हा ८१ वा जन्मदिवस. त्यानिमित्ताने लंडन येथील महाराष्ट्र मंडळातर्फे त्यांचे गुप्त वरदान हे भाषांतरित कथासंग्रहाचे पुस्तक दि. १४ मे रोजी मीना प्रभू, मुकुंद नवाथे, प्रिया रायकर, श्यामला वनारसे यांच्या उपस्थितीत प्रकाशित करण्यात आले.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील काही नामांकित लेखकांच्या निवडक लघुकथा संकलित करून The Faber Book of Modern Short Story या नावाने एक पुस्तक १९३७ साली प्रसिद्ध झाले. या प्रतिनिधिक लघुकथासंग्रहाच्या संपादिका, एलिझाबेथ बॉवेन यांनी 'The Short Story' या शीर्षकाखाली पुस्तकाच्या सुरुवातीला एक दीर्घ प्रस्तावना लिहिलेली होती. त्यात नवकथा आणि सिनेमा ह्या नवीन माध्यमांतील साम्यांचा आढावा घेतला गेला आहे. मराठी नवकथेच्या ऐन बहराच्या काळात तारा वनारसेंवर या प्रस्तावनेचा विशेष प्रभाव पडला; आणि त्यांचे या विषयावरील मननचिंतन सुरू झाले.

पाश्चात्य भाषेतल्या चेकॉव्ह, मोपाँसा, डॉडे, बोर्जेस, काफ्का इत्यादी लेखकांच्या कथांचे वाचन या संग्रहाला प्रेरणादायी ठरले.

लंडन येथे 'गुप्त वरदान'च्या प्रकाशनसमारंभात मीना प्रभू, 'साहित्यिक गप्पां'चे आयोजक मुकुंद नवाथे, महाराष्ट्र मंडळाचे ट्रस्टी डॉ. कणेगांवकर आणि अध्यक्ष अविनाश धोपटकर

लंडनमध्ये १९८९ साली आयोजित केलेल्या मराठी साहित्यावरच्या सेमिनारमध्ये तारा वनारसे यांनी मराठी लघुकथेविषयी सादर केलेल्या निबंधातले मराठी नवकथेविषयीचे एक टिपण मूळ इंग्लिशमधून मराठीत भाषांतर करून संक्षिप्त स्वरूपात या संग्रहात दिले आहे. त्याचबरोबर एलिझाबेथ बॉवेन यांच्या लेखाचा आधारही या टिपणाला आहे. एकूण पाहता नवकथेच्या अभ्यासकांना एक वेगळ्या प्रकारचे, संदर्भाकरिता उपयुक्त ठरणारे पुस्तक आता सर्वत्र उपलब्ध झाले आहे.

गुप्त वरदान : रु. १७५.००, तिळा तिळा दार उघड : रु. १२०.००

जगण्याचा शोध घेणारा नाटककार

'भारतीय रंगभूमी' या नावाने नाटके प्रकाशित करण्याची योजना पॉप्युलरने साधारणपणे १९७० च्या दशकात सुरू केली होती. या मालिकेतून भारतीय भाषांतून अनुवादित झालेली नाटके प्रकाशित करण्यास सुरुवात झाली. या मालिकेतून हिंदीतील मोहन राकेश, कन्नडमधील गिरीश कार्नाड, बंगालीमधील शंभुमित्र-अमित मैत्र आणि बादल सरकार या नाटककारांची नाटके पॉप्युलरने प्रकाशित केली.

विजय तेंडुलकर, मोहन राकेश, गिरीश कार्नाड आणि बादल सरकार हे भारतीय रंगभूमीचे आधारस्तंभ मानले जातात. भारतीय मध्यमवर्गीय विचारांचे मर्म विजय तेंडुलकर आणि बादल सरकार या दोघांनी विशेषतः आपल्या नाटकांतून प्रभावीपणे मांडले. विजय तेंडुलकरांचा १९ मे हा दुसरा स्मृतिदिन. त्याच्या सहा दिवस आधीच म्हणजे १३ मे रोजी बादल सरकार यांचे निधन झाले.

विचारप्रवर्तक, बंडखोर आणि प्रस्थापित व्यवस्थेला प्रखरपणे आव्हान देणारी नाटके लिहिणारे बादल सरकार यांचे बंगालीबरोबरच मराठी, हिंदी रंगभूमीवरील योगदानही फार महत्त्वाचे आहे. पेशाने इंजिनीअर असलेले बादल सरकार सत्तरच्या दशकात प्रामुख्याने प्रकाशात आले ते त्यांनी सुरू केलेल्या पथनाट्यांमुळे. नक्षलवादी चळवळीच्या काळातील त्यांच्या प्रस्थापिताहून वेगळ्या असणाऱ्या नाटकांनी बंगाली रंगभूमीला ढवळून

काढले. आजही त्यांच्या नाटकांचे महत्त्व बंगाली नाट्यसिकांच्या मनातून जराही कमी झालेले नाही. अवतीभवतीच्या वास्तवातून आपल्या नाटकाचा आशय शोधणाऱ्या बादलदांनी विशिष्ट समाजात, परिस्थितीत राहणाऱ्या व्यक्तींच्या समस्यांना आपल्या नाटकांद्वारे समाजासमोर आणले. अभिनय करण्यासाठी मोठ्या नटमंडळीपेक्षा सर्वसामान्य माणसांनाच तयार करून त्यांच्याकडून अभिनय करवून घेण्याचे कौशल्य बादलदांकडे होते.

बादलदांनी जवळपास पन्नास पथनाट्ये, नाटके लिहिली. 'बासी खबर' 'एवम इंद्रजीत' ही त्यांपैकी महत्त्वाची. या व्यतिरिक्त बाकी इतिहास, पगला घोडा, 'प्रस्ताव', 'जुलूस' अशा काही अखिल भारतीय पातळीवर गाजलेल्या महत्त्वाच्या नाटकांचे लेखनही त्यांनी केले आहे. यांतील पगला घोडा या नाटकांचे मराठी रूपांतर अमोल पालेकर यांनी केले असून १९७० साली 'थिएटर-युनिट'ने या नाटकाचे हिंदी आणि मराठी भाषेत प्रथम प्रयोग केले. बादल सरकार हे केवळ नाटककार नव्हते तर रंगभूमीच्या माध्यमातून जगण्याचा शोध घेणारे कलावंत होते. त्यामुळेच परिवर्तनवादी विचार नाटकातून सर्वत्र पोहचवणारे बादलदा त्यांच्या नाट्यकृती आणि तत्त्वज्ञानामुळे भारतीय रंगभूमीच्या कायम स्मरणात राहतील.

पगला घोडा : रु. ८०.००

अनिल सदाशिव बर्वे यांचा जन्म १७ जुलै १९४८ रोजी पुण्यात झाला. पुण्यातूनच त्यांनी अर्थशास्त्र विषयातून पदवी घेतली. पत्रकार, संपादक, कादंबरीकार, नाटककार म्हणून त्यांनी आपली ओळख निर्माण केली. त्याचप्रमाणे राजकीय चळवळींतही ते सक्रिय सहभागी होते. 'माणूस', 'क्रांतिनाद' या साप्ताहिकांमधून त्यांनी नक्षलवादी चळवळीसंबंधी खळबळजनक लेखन केले. मुख्यत्वे या लेखनातून त्यांची पत्रकारिता दिसून येते. स्वतः प्रवास करून त्यांनी हे लेखन केले, आणि त्यातून पुस्तकेही तयार झाली. 'रणांगण' हे पहिले पाक्षिक आणि नंतर साप्ताहिक त्यांनी अडीच वर्षे चालवले. 'रोखलेल्या बंदुका, उठलेली जनता' हे राजकीय स्वरूपाचे त्यांचे लेखन १९७२ साली प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर 'थॅक यू मिस्टर ग्लाड' ही १९७५ साली प्रसिद्ध झालेली त्यांची पहिली कादंबरी. त्यानंतर 'डोंगर म्हातारा झाला', 'स्टडफार्म' आणि 'अकरा कोटी गॅलन पाणी' अशा वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबऱ्यांचे त्यांनी लेखन केले. 'कोलंबस वाट चुकला', 'हमिदाबाईची कोठी', 'पुत्रकामेष्टी', 'आकाश पेलताना' आणि 'मी स्वामी या देहाचा' ही पाच नाटके तर 'मा निषाद', 'फाशीगेट' हे दोन कथासंग्रह लिहिले. १९७७-७८ च्या दरम्यान त्यांनी लिहिलेला चासनाला खाण अपघातासंबंधीचा त्यांचा वृत्तांतलेख वाचकांच्या लक्षात राहिला होता.

'थॅक यू मिस्टर ग्लाड' ही अनिल बर्वेची पहिली कादंबरी पॉप्युलर प्रकाशनने १९७५ साली प्रकाशित केली. पत्रकार, संपादक असलेल्या अनिल बर्वेचे हे पहिलेच ललित लेखन. या कादंबरीच्या वेळची एक आठवण पॉप्युलरचे रामदास भटकळ नेहमी सांगतात. अनिल बर्वेना पैशांची तातडीने गरज होती, ते पॉप्युलरला 'थॅक यू मिस्टर ग्लाड' ही कादंबरी द्यायला तयार झाले. भटकळाना फोनवरून आपण भेटायला येत असल्याचे त्यांनी सांगितले. लेखकाला अॅडव्हान्स देणे हे तत्त्वतः मान्य असूनही प्रकाशन व्यवसायात जिथे कधीकधी लेखकाचे मानधनही वेळेत देणे शक्य होत नाही तिथे अॅडव्हान्स देणे मुळीच शक्य होणार नाही असे वाटल्याने त्यांनी बर्वेना अॅडव्हान्स द्यायला नकारच द्यायचा असे मनाशी पक्के केले होते. पण अनिल बर्वेनी जेव्हा तोंडी कथा सांगितली, ती ऐकल्यावर मात्र रामदास भटकळ कथावस्तूच्या प्रेमात पडले आणि 'अॅडव्हान्स'ची जोखीमही त्यांनी घेतली. अर्थातच हा एक योग्य निर्णय ठरला. कारण ही कादंबरी खूप गाजली. मराठी वाचकांनी उचलून धरली, कादंबरीच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या, अगदी विद्यापीठातूनही 'थॅक यू मिस्टर ग्लाड'चा अभ्यास झाला. साहित्यविश्वात अनिल बर्वेनी स्वतःची ओळख निर्माण केली.

अनिल बर्वे यांचे साहित्य

**थॅक यू मिस्टर ग्लाड :
नाटक आणि कादंबरी**

थॅक यू मिस्टर ग्लाड या कादंबरीमध्ये नाट्य, काव्य, नावीन्य यांचे सुरेख मिश्रण आहे. ग्लाड, वीरभूषण पट्टनाईक ही यातील प्रमुख पात्रे. मि. ग्लाड हे पात्र सुरुवातीला अतिशय क्रूर, भावनारहित, उग्र वाटते पण आयुष्यात आलेल्या विदारक अनुभवांमुळे त्याचे क्रूर होणे वाचकाला पटते. पण कादंबरीच्या उत्तरार्धात मुलीच्या आगमनाने पुन्हा

एकदा ग्लाडच्या मनाच्या दगडी भिंतीवर हिरवळ उगवते आणि एकाएकी त्याच्या स्वभावात येणारी मृदूता, वीरभूषणविषयी वाटणारी कळकळ, त्याला शूराचे मरण देण्याचे ग्लाडचे प्रयत्न वाचकाला स्तिमित करतात. ग्लाडमधील हे परिवर्तन बर्वे धक्कातंत्राच्या साहाय्याने रेखाटत नाहीत. पण ग्लाड आणि वीरभूषण यांच्यातील संवादात ते हे परिवर्तनाचे धक्के थोड्या-थोड्या प्रमाणात पेरतात. वीरभूषण हे एका क्रांतिकारकाचे उदात्त असे पात्र. समर्पित वृत्ती, हौतात्म्य या गोष्टींचे सर्वसामान्य प्रेक्षकाला, वाचकाला आकर्षण असते, प्रत्येकाच्या

अंतःकरणात एक प्रतिकाराची उर्मी असते, अनिल बर्वे थेट तिथे जाऊन पोहोचतात. काव्य हा या कथेचा अविभाज्य भाग आहे.

नंतर या कादंबरीचे बर्वेनी नाटकातही रूपांतर केले. थॅक यू मिस्टर ग्लाड जेव्हा रंगभूमीवर आलं तेव्हा अर्थातच ग्लाड आणि वीरभूषण ही दोन पात्रे महत्त्वाच्या नटांनी रंगवली. प्रभाकर पणशीकरांनी ग्लाड साकारला तर बाळ धुरी यांनी वीरभूषणची भूमिका केली. मूळात अनिल बर्वे डाव्या विचारसरणीचे होते, नक्षलवादी चळवळ त्यांनी जवळून पाहिली होती. यातले वीरभूषण हे पात्र एका नक्षलवादी कार्यकर्त्यामुळे प्रेरित होऊनच आकाराला आले आहे. या नाटकावर हिंदीत सिनेमा करायचे अनेक थोर दिग्दर्शकांनी ठरवले होते. डॉ. श्रीराम लागू, संजीव कुमार, अमिताभ बच्चन, अशा मातब्बर नटांची नावे या चित्रपटातल्या भूमिकांसाठी घेतली जात होती. पण काही कारणास्तव हा चित्रपट कधीच होऊ शकला नाही, नाहीतर हिंदी सिनेमसृष्टीवरही बर्वेना आपले नाव कोरता आले असते. तसा एक चित्रपट बर्वेनी हिंदी सिनेमासृष्टीला दिलेला आहेच.

वेगळा विषय हाताळणारे नाटक

पुत्रकामेष्टी या १९८० मध्ये अतिशय गाजलेल्या बर्वे यांच्या मराठी नाटकावर पुढे 'दुसरी दुल्हन' नावाचा हिंदी चित्रपट निघाला.

लेख टंडन यांच्या या चित्रपटात शबाना आझमी, शर्मिला टागोर, व्हिक्टर बॅनर्जी यांसारख्या दिग्गज नटांनी काम केले. असं असलं तरी चित्रपटाच्या तुलनेत पुत्रकामेष्टी नाटकाने अलोट गर्दी खेचली. **पुत्रकामेष्टी** या नाटकात बी. के. एक यशस्वी उद्योजक आणि ऊर्मिला श्रीमंतीत वाढलेली त्याची पत्नी, हे निपुत्रिक जोडपे अपत्य प्राप्तीसाठी मानवी टेस्टट्यूबचा म्हणजे आताच्या 'सरोगेट मद्र' चा पर्याय स्वीकारतात. त्यासाठी छंदा नावाच्या वेश्येला दोन लाख रुपये देऊन तिचं मातृत्व विकत घेतात. या कथेत निर्माण होणारे नाजूक आणि स्फोटक प्रश्न अनिल बर्वेनी चपखलपणे हाताळले आहेत. सुरुवातीला पैसा-पैसा करणाऱ्या छंदाच्या व्यक्तिमत्त्वात होणारा बदल, ऊर्मिलाचं छंदाला एक स्त्री, आई म्हणून समजून घेणं ही नाटकातल्या पात्रांची वैशिष्ट्य मनाला स्पर्श करतात तर नाटकाचा शेवट मनाला चटका लावून जातो.

रंगभूमीवर प्रभाकर पणशीकरांनी बी. के. ची भूमिका, सुधा करमकरांनी ऊर्मिला, मधु कांबीकर यांनी छंदाची भूमिका केली, या सर्वांनी मिळून हे नाटक अक्षरशः गाजवले. नाटकाच्या या यशामुळेच हिंदी चित्रपटसृष्टीला अनिल बर्वेच्या लिखाणाची दखल घ्यावी लागली.

चांगल्या-वाईट प्रवृत्तींचा संघर्ष

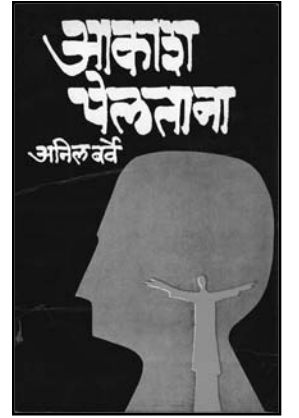
१९७८ मध्ये प्रकाशित झालेले अनिल बर्वेचे **हमिदाबाईची कोठी** हे नाटक रंगभूमीवर खूप गाजले. तेहतीस वर्षांपूर्वी विजया मेहता यांनी नाटकाचे दिग्दर्शन आणि हमिदाबाईची मुख्य भूमिका केली होती. नाना पाटेकर, अशोक सराफ, प्रदीप वेलणकर, भारती आचरेकर, दिलीप कोल्हटकर या नटांनी नाटकाची पात्रे रंगवली होती. आता तेहतीस वर्षांनंतर अभिनेते सुनिल बर्वे यांच्या 'प्रोजेक्ट हर्बेरिअम'मध्ये हमिदाबाईची कोठीचा समावेश होता. त्याचे दिग्दर्शन चंद्रकांत कुलकर्णी यांनी केले.

सर्वत्र वेश्याव्यवसाय तेजीत असताना हमिदाबाई तवायफांची खानदानी मुजरा, गायकीची परंपरा जपते, फिल्मी गाण्यांवर नाचून, शरीर विकून पैसे कमवायला नकार देते आणि शेवटपर्यंत तिच्यासोबत तिची मुलगी शब्बो, सत्तार, सईदा, बाहरवाला हेसुद्धा हमिदाबाईच्या कोठीचा रंडीखाना होऊ नये म्हणून प्राणपणाने झटतात. हमिदाबाईच्या मृत्यूनंतर तिची मुलगी शब्बो वस्तीतल्या मवाल्यांपासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी वस्तीतल्या 'लुक्का'शी लग्न करते, तिचं ज्याच्यावर प्रेम असते तो पांढरपेशा समाजातला बाबूजी तिच्या लग्नाचे स्वप्न भंग करतो. शेवटी लुक्का तर स्वतःच्या पोटापाण्यासाठी शब्बोलाच धंद्याला लावायला निघतो, पण शब्बो कोठीसोबत स्वतःलाही जाळून घेते. हमिदाबाईच्या

कोठीवर तवायफ म्हणून नाचणारी सईदा गिन्हाईक येत नाही, भुकेला अन्न नाही म्हणून बाजूला होऊन शरीर विकू लागते. तिचं सत्तारवर प्रेम आहे, सत्तारही तिच्याशी संसार धाटण्याची स्वप्न पाहतो आणि पैसा कमावण्यासाठी एका चांगल्या मुलीला वेश्या व्यवसायाला लावतो. यात सत्तार पकडला जातो, त्याला कैद होते, सईदा त्याला सोडवण्यासाठी झटत राहते आणि एक दिवस बेवारस मृत्यू तिच्या नशिबी येतो. एका बदनाम मोहल्ल्यातल्या चांगल्या आणि वाईट प्रवृत्तींचा जबरदस्त संघर्ष **हमिदाबाईची कोठी** हे नाटक समोर घेऊन येतं त्यामुळे वाचक आणि प्रेक्षक दोघेही खोलवरून हादरून जातात. आज तेहतीस वर्षांनंतर कलाकारांची टीम नवीन असली तरी नाटकाचे सगळे प्रयोग हाऊसफुल्ल झाले. अनिल बर्वेच्या या कथावस्तूला आजही लोक उदंड प्रतिसाद देतात यावरून बर्वेच्या कथावस्तूचे अमरत्व सिद्ध होते.

आजच्या व्यवस्थेवर भाष्य करणारे नाटक

आकाश पेलताना या नाटकात अनिल बर्वे आजच्या व्यवस्थेवर भाष्य करतात. दोन जबरदस्त व्यक्तिमत्त्वांचा संघर्ष हा अनिल बर्वे यांच्या लेखनाचा विशेष. **आकाश पेलताना** या नाटकात बाप्पाजी आणि दाजीसाहेब अशीच दोन जबरदस्त पात्रे, दाजीसाहेब हा राजकारणात पक्का मुरलेला पुढारी. भ्रष्टाचार करून, माणसं पोसून, वाटेत

आड येणाऱ्या कित्येकांचे खून करून म्हणजेच त्याच्या भाषेत 'काटा काढून' सत्तेच्या लालसेपोटी माणूसकी नीतीमत्ता, नैतिकता गुंडाळून, केवळ खुर्ची सत्तेच्या हव्यासापायी स्वतःच्या घरच्या माणसांनाही राजकारणातले प्यादे म्हणून खेळवणारा दाजीसाहेब हा एक धूर्त राजकारणी. बाप्पाजी हा अतिशय हुशार, खऱ्याचे खोटे आणि खोट्याचे खरे करून आपल्या अशीलाला विजय मिळवून देणारा वकील. बाप्पाजी आणि दाजीसाहेबांतील हा संघर्ष म्हणजे सत्य आणि असत्याचा संघर्ष आहे, व्यवहार आणि आदर्श, समाजहित आणि लोकप्रियता यांतील संघर्ष आहे जो वाचक आणि प्रेक्षकांना अस्वस्थ करतो. या संघर्षात जेव्हा दाजीसाहेबाचा एकुलता एक मुलगा साहेब दडपणाखाली येऊन आत्महत्या करतो तेव्हा दाजीसाहेब मनातून खचून जातो. पूर्वी सगळे अपराध खट्याळपणे हसत पचवणारा दाजीबा बिथरतो आणि स्वतःच आरोपीच्या पिंजऱ्यात जाऊन उभा राहतो. अनीतीचा रावण कितीही मोठा असला तरी सत्य त्यावर विजय मिळवतोच हे या नाटकात दिसून येते. या नाटकाची ही सकारात्मक बाजू विशेष महत्त्वाची आहे. १९८२ मध्ये या नाटकातील दाजीसाहेबाची भूमिका डॉ. लागूंनी गाजवली होती.

अनिल बर्वेचे लेखन नाट्यमय, रोमांचक, अल्पाक्षरी, काव्यात्मक, नावीन्यपूर्ण आहेच पण ते मनाला चटका लावतं, त्यांची पात्रं, प्रसंग मनात रेंगाळत राहतात. म्हणून कादंबऱ्या असो, नाटके असो वा कथा अनिल बर्वेचे लेखन वाचकांच्या विस्मृतीत जात नाही.

थँक यू मि. ग्लाड (नाटक) : रु. ८०.००

पुत्रकामेष्टी : रु. २५.००

लेखक, वास्तुतज्ज्ञ, अंतर्गत रचनाकार अशी विविधांगी ओळख असणारे मकरंद साठे ह्यांची साहित्यातील कादंबरीकार आणि नाटककार ही ओळख सर्वांनाच माहीत असलेली. नाट्य-लेखनाबरोबरच, नेपथ्यसंरचना, नाट्यदिग्दर्शन अशा नाट्यक्षेत्राशी जोडलेल्या गोष्टींमध्येही त्यांनी यश मिळवले आहे. त्यांची 'चारशे कोटी विसरभोळे', 'रोमन साम्राज्याची पडझड', 'सापत्नेकराचे मूल', 'ऐसपैस सोईने बैस', 'ठोंब्या', 'सूर्य पाहिलेला माणूस', 'www. गोळायुग.com', 'चौक' या नाटकांबरोबरच, 'घर' आणि 'वाढदिवस' या दोन एकांकिकांचे लेखन त्यांनी केले आहे.

अच्युत आठवले आणि आठवण ही त्यांची पहिली कादंबरी पॉप्युलरने प्रकाशित केली. त्यानंतर ऑपरेशन यमू ही कादंबरी प्रकाशित झाली. या दोन्ही कादंबऱ्यांनी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. या दोन्ही कादंबऱ्यांची कथानके आणि कथनपद्धती विचार करायला लावणारी आहेत. वेगळ्या वाटा निर्माण करणाऱ्या या दोन्ही कादंबऱ्यांमुळे कादंबरीकार म्हणून मकरंद साठे यांची वेगळी ओळख निर्माण केली.

त्यांच्या नाटकांची इंग्रजी, हिंदी, उर्दू, कन्नड अशा अनेक भाषांतून भाषांतरे झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांना विविध पुरस्कारही लाभले आहेत. नाट्यलेखन हा आवडीचा आणि विशेष अभ्यासाचा विषय असल्यामुळे या विषयावरील त्यांचे लेखन, वाचन, संशोधन सतत चालूच आहे. लवकच त्यांचे मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री ह्या ग्रंथाचे प्रकाशन होत आहे. तीन खंडातील या ग्रंथातून मराठी रंगभूमीचा सामाजिक आणि राजकीय इतिहास अतिशय मनोरंजकरित्या लिहिला आहे. मराठी रंगभूमीचा वैभवशाली इतिहास नाट्यरूपात कथन केल्यामुळे कुठेही कंटाळवाणा वाटत नाही. नाट्यसमीक्षक, अभ्यासक यांना अतिशय उपयुक्त ठरणाऱ्या या ग्रंथातील '१९३० पर्यंतचे नाटक व स्त्रिया आणि स्त्री पार्टी' या प्रकरणातील निवडक भाग 'प्रिय रसिक'च्या वाचकांसाठी.

मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री - मकरंद साठे

स्त्रियांच्या प्रश्नासंदर्भात असलेली अनेक नाटकं येऊनही, प्रत्यक्ष नाट्यव्यवहारात - लेखक, दिग्दर्शक, नट, बॅकस्टेज इ. म्हणून स्त्रियांना काहीही स्थान नव्हतं. प्रेक्षक म्हणून त्यांची निकड व्यावसायिक दृष्ट्या होतीच. गरत्या स्त्रिया, वेश्या यांची प्रेक्षकांत बसण्याची वेगळी सोय होती हे आपण पाहिलंच. पण १८७० पासून तर अनेक नाटकं, विशेषतः फार्सेस, तमाशे किंवा छक्कड हे इतके 'वल्गार' असत की त्याला स्त्रियांनी प्रेक्षक म्हणूनही जाण्याची सोय नसे. 'अशा नाटकांमुळे पुरुषांचेही चारित्र्य बिघडून ते एकमेकांच्या गळ्यात हात टाकून, सार्वजनिक रस्त्यावर या नाटकातली गलिच्छ गाणी, गरत्या स्त्रियांसमोर म्हणून त्यांना त्रास देऊ लागले आहेत' असे लेख केसरीत१ येऊ लागले होते. ही जर पुरुषांची या नाटकांबाबत अवस्था असली तर स्त्रियांबाबत बोलायलाच नको. जास्त गंभीरपणे लिहिलेल्या फार्समध्ये देखील, तथाकथित 'आधुनिक' स्त्रियांच्या स्वैराचाराबद्दल, कपड्यांबद्दल अत्यंत खालच्या पातळीवरून कसा उपहास केलेला असे तेही आपण पाहिलंच.

बहुतेक कंपन्यात स्त्रीपार्टीचं काम मुलं करीत. विशेषतः ज्यांचा आवाज फुटला नाही अशी. गणेश गोविंद बोडस आपल्या आत्मचरित्रात लिहितात त्यानुसार (संक्षिप्त स्वरूपात), 'ही मुले गोरी व सुस्वरूपही असणे आवश्यक असे. त्यांचा वेश व एकंदर राहणीमान वेगळे असे - उदाहरणार्थ त्यांना केस लांब ठेवणे भाग असे. त्यांना तेल लावलेले असे. बहुतेक नटांचे लग्न झालेले नसे. १८व्या वर्षाच्या वरील व आसपासच्या नटांमध्ये वेश्यागमन सर्रास होते व त्यातील अनेक नट त्यामुळे गुप्तरोगाने पछाडलेले व खंगलेले असत. स्त्रीपार्टी नट कुंकू लावीत. त्यांची धोतरे अत्यंत तलम पारदर्शक असत. स्त्रीपार्टी करणाऱ्या मुलांना 'पोऱ्या'

म्हणत. गाणाऱ्या मुलांचा उल्लेख 'ब्राह्मण' तर गद्य मुलांचा 'शेणवी' असा करण्याची पद्धत किलोस्कर नाट्य कंपनीत होती.'

सखाराम पांडुरंग बरवे ह्या पुढे जाऊन सांगतात, 'या स्त्रीपार्टी करणाऱ्या मुलांना मोठ्या वयाच्या पुरुष पार्टी नटांबरोबर लैंगिक संबंध ठेवण्यासाठी तयार केले जाई. पण या समलिंगी संबंधांना त्यामुळे मान्यता मिळाली असे काही मात्र झाले नव्हते. ह्या शोषणाचा तो एक भाग येवढेच....'

याबाबत अनंत वामन बर्वे हे लेखक लिहितात - '...(या सर्व कारणांमुळे) मुळात आई बाप मुलांना नाट्यव्यवसायात पाठवण्यास उत्सुक नसत. (जणू आपण त्यांना वेशव्यवसायात पाठवतो आहोत अशी भावना!) त्यातून या मुलांचा उपयोग काहीच काळ असे. एकदा त्यांचा आवाज व मिसरुड फुटली की त्यांचा उपयोग नसे. त्यामुळे सतत नवीन मुले लागत व त्यांच्या शोधात सर्व नाटक कंपन्या असत.

स्त्रियांनी नाटकात काम केल्याचे उल्लेख पहिल्यांदा १८६५ च्या सुमारास आढळतात. त्याविषयी फार माहिती उपलब्ध नसली तरी काही पूर्ण स्त्रियांच्या कंपन्या १८६५ च्या आसपास तयार होऊ लागल्या होत्या व त्या बहुतेक साऱ्या वेश्या व खालच्या जातीतल्या स्त्रियांनी काढलेल्या होत्या. १९२९ सालापर्यंत स्त्री-पुरुष एकत्र अशा कंपन्या नव्हत्या, प्रसिद्ध शास्त्रोक्त संगीत गायिका हिराबाई बडोदेकर यांनी त्यावेळी अशी कंपनी स्थापन केली असं नीरा आडारकर लिहितात. ७ परंतु बनहट्टी यांनी १८८१ साली सुद्धा पुण्यात काही मिश्र कंपन्या होत्या असा उल्लेख केलेला आहे. त्यातली एक साठे यांची 'पुणेकर मंडळी' होती. बनहट्टींनी १८८१ साली केसरीत आलेली जाहिरातच दिलेली आहे. त्यात 'नाटकालंकार मनोरंजक मुम्बईकर

हिंदू स्त्रीमिश्रित नाटक कंपनी' असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अगदी १८६७ सालीसुद्धा मुंबईस हिंदू स्त्री पुरुष मिश्रनाट्यप्रयोग केले जात असत असा दाखला सापडतो असं बऱ्याच म्हणतात. ते असंही म्हणतात की याही स्त्रिया अर्थातच वेश्या असत. परंतु पुरुषी नाटकमंडळ्यांपेक्षा या स्त्री-पुरुष मिश्र नाटक मंडळ्यांमधील वातावरण कमी सभ्य होतं असं कोणी म्हटल्याचं आढळत नाही!

२७ फेब्रुवारी १८८७ च्या 'नेटिव ओपिनिअन'मध्ये एक मुसलमान स्त्रियांची नाटकमंडळी होती असाही उल्लेख आढळतो. त्यात ९ स्त्रिया होत्या. त्यातील ८ मुसलमान व १ मराठा. त्यात १५ पुरुषही होते.

पण अशा स्त्रियांनीच स्त्रीपार्टी कामं केल्याचं कौतुक होण्याऐवजी टीकाच होत असे. पुरुषांनी स्त्रीपार्टी करणं जास्त 'कलात्मक' आहे, अगदी बायकासुद्धा कशा बालगंधर्वांच्या हावभावांचे, कपडे नेसण्याच्या पद्धतीचे अनुकरण करतात, असं मत मांडलं जाई. हा कळसच!

पूर्ण स्त्रियांच्या कंपनीतील काही कलाकारांची नावं आणि त्यांची त्यावेळी कोणीकोणी लिहून ठेवलेली वर्णन वाचण्यासारखी आहेत. एकीचं नाव होतं म्हाळसा. "जी तरुण, सुंदर, बांधेसूद बायको असून शृंगारसाचे काम चांगले पण मर्यादशील करत असे... करुणरसाचे व फार्सातील इतर कामे हिला साधत नसत" असे मुजुमदार व एक 'मित्र' म्हणतात. म्हाळसाची कंपनी म्हणजे बहुधा पहिली स्त्री कंपनी असावी, आणि त्याचं नाव 'विबुधनचित्त चातक' होतं. ते पुढे सांगतात - 'इच्याच जोडीची नीरा म्हणून एक स्त्री होती. ती करुणरसप्रधान नाटकात नेहमी नायिकेचे काम करी. पण ती किडकिडीत व रूपाने अत्यंत सामान्य अशी स्त्री होती... दोघीही गणिका खऱ्याच पण त्यांच्या रंगभूमीवरील-अभिनयात फाजिलपणा बिलकूल होत नसे व खाजगी रीतीनेही कोणा सभ्य मनुष्यास त्यांच्याशी बोलण्याचा प्रसंग आला तर त्याला वाईट वाटण्यासारखे त्यांचे वर्तन नसे.'

एकंबा या वेश्येनं स्थापन केलेल्या 'बेळगावकर स्त्री नाटक कंपनी'नं दंडधारीचा प्रयोग केला व त्याला टिळक हजर होते हे आपण पाहिलंच. पण नोंद घेण्याजोगी गोष्ट म्हणजे पुरुषांनी स्त्रीपार्ट केला तर ते 'जास्त कलात्मक' असे मानणाऱ्या समाजात, स्त्रियांनी पुरुषपार्ट' केले तर त्याबाबत मात्र समीक्षक विरोधातच लिहीत असल्याचे दिसते. या नाटकात स्त्रिया पुरुषांची कामे करीत तेव्हा चमत्कारिक वाटे असे उल्लेख आढळतात. त्यांची टवाळकी 'अर्धनारीनेटेश्वर', 'बृहन्नला', 'कुरूप', 'अनेसर्गिक' अशी विशेषणे लावून केली जाई. मुळात दंडधारी नाटकात विधवा पुनर्विवाह विरोधात मांडणी आहे. अशी मांडणी करणारं नाटक वेश्यांच्या कंपनीत करीत होत्या हा एक मोठाच विरोधाभास, मोठीच आयरनी. अशीच एक आयरनी म्हणजे स्त्रीवादी नाटकांमधे, प्रेमविवाह, बालविवाह, विधवांकडून भ्रुणहत्या, हुंडा इ. प्रश्न मांडणाऱ्या नाटकातसुद्धा पुरुषच स्त्रियांची कामं करत. याचं उदाहरण म्हणजे 'मनोरमा' किंवा 'शारदा'. अशीच अजून एक आयरनी म्हणजे कॉलेजियन तरुण खिशात बालगंधर्वांचे फोटो ठेऊ लागले तर कुलीन शिक्षित बायका वागण्या-वावरण्यात बालगंधर्वांचं अनुकरण करू लागल्या. त्याचा कळस म्हणजे मुळात बालगंधर्वांनी वा अन्य एखाद्या स्त्रीपार्टीने नटानं घेतलेली एखादी लकब वा नखऱ्याची विशिष्ट प्रकारे केलेली अभिव्यक्ती ही मुळात एखाद्या नायकिणीच्या नखऱ्यांची नकल असायची. ती लकब तिथून कुलीन स्त्रियात झिरपायची!

१९१२ मधील नाट्यसंमेलनात, मथुराबाई द्रविड या शिक्षित महिलेनं, 'नट व अभिनय' या नावाचा पेपर वाचून पुरुषांनी स्त्रियांची कामे करण्यावर धीटपणे हल्ला चढविला होता. त्यात या नटांची - बाईंच्या मांडणीत मुलांची असा शब्द आहे कारण साधारणपणे स्त्रीपार्टी करणारी मुलं असतं - खोल गळ्याची पोलकी, ताठ पदर इथपासून ते बायकांची भाषा व वयस्कर लग्न झालेल्या बाईंचं पात्रही नाटकात सहजच कामात्तेजक हावभाव - seductive gestures - कसं करतं, हे कसं अवास्तव आणि स्त्रियांची मानहानी करणारं आहे अशी मांडणी होती. त्यात त्यांचे हावभाव, अभिनयक्षमता, कपडे इत्यादी सगळ्या गोष्टींचा समाचार घेतला होता. १९०८ मधील 'ज्ञानप्रकाश'तील कुलस्त्रियांचे लेखमधील सरिता या नावाने आलेल्या लेखात पुरुषपार्टी नट पदर फार ताठ घेतात, पदर सतत सावरतात इत्यादी गोष्टी खटकतात व त्या सभ्यपणाच्या नव्हेत असे उल्लेख केल्याचं आपण आधी पाहिलंच. याचा अतिरेक 'मृच्छकटीक' नाटकात झाला. त्यात सर्व देह भिजवून घेऊन ओलेतीचं बेढब दर्शन बालगंधर्व देऊ लागले. यावर अच्युतराव कोल्हटकरांनीही आपल्या टीकेच्या चाबकाचे फटकारे गंधर्वावर ओढले होते. पण तेही बोथट ठरले असं केशवराव भोळे यांनी लिहून ठेवलं आहे. म्हणजे त्यावेळीही निदान यातल्या अतिरेकावर काही सूज मंडळी टीका करत होतीच.

या विषयाला धरून असे वाद मात्र विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून अनेक संमेलनांतून, वर्तमानपत्रांतून, नियतकालिकांतून व्हायला लागले होते. त्यामुळे हळूहळू जनमानसात फरक पडू लागला. याला कारणं बरीच होती. त्यातलं एक प्रमुख कारण म्हणजे नाट्यव्यवसायाची तत्कालीन आर्थिक निकड. अनेकदा तर वेश्याही, नाटकातील मोबदला त्यांच्या व्यवसायातून होणाऱ्या मोबदलापेक्षा कमी असल्यानं नाटकात येण्यास उत्सुक नसत. नाटकाला वाईट दिवस येऊ लागल्यावर तर त्यात कमी पैशात काम करण्यास तयार असणाऱ्या स्त्रियांची निकड वाटू लागली. १९२५ ते ३३ या काळात ही भूमिका जोर धरू लागली कारण तोपर्यंत सिनेमामुळे मराठी नाट्यव्यवसायाला अवकळा येऊ लागली. अर्थातच तरीही स्त्रियांच्या सहभागाला अनुकूल अशी सर्व मतेही फक्त 'स्त्रीपात्राचा अभिनय' येवढ्यापुरतीच मर्यादित असत. लेखन, दिग्दर्शन, संगीत दिग्दर्शन या बाबी दूरच्याच. १९१५ साली रंगभूमी या नियतकालिकाने यावर एक सार्वजनिक चर्चाच चालू केली. त्यात बहुतेक पुरुषांनीच भाग घेतला. फक्त एकाच स्त्रीने त्यात लिहिले. पण तरीही एकंदरीनच, तोपर्यंत पुरुषांनी स्त्रीपार्टी करणे याविषयी असमाधानाची भावना तयार होऊ लागल्याचं मात्र त्यातून जाणवंतं.

स्त्रियांनी नाटकात काम करण्याविरुद्ध मत असणाऱ्यांचे 'नैतिक मूल्ये ढासळतील' इत्यादी नेहमीचेच मुद्दे चालू होतेच. पण आता पारडं आपल्याविरुद्ध झुकू लागल्याचं लक्षात आल्यावर त्यांनी अगदी व्यावहारिक असे इतरही काही मुद्दे काढायला सुरुवात केली होती. उदाहरणार्थ - बायकांच्या मासिक पाळीच्या काळात नाटकांचे प्रयोग थांबवायचे का काय? तिला विटाळ असता नटांनी - मग ते सतत वेश्यांकडे जाणारे का असेनात - तिला स्पर्श कसा करावा इ. वेश्यांनी नाटकात काम करायला हरकत नव्हती. त्यांचे त्यातून कसे 'उत्थान होईल' असाही एक चांगुलपणाचा आव आणणारा मुद्दाही होता. अगदीच वेश्या नकोत तर मग विधवांनी काम करायला हरकत नाही, अशीही 'उदार' मांडणीही काहींनी केली होती.

कलाक्षेत्रात संगीत आणि इतर दृश्यकलांविषयीची अनेक पुस्तके पॉप्युलरने आजवर प्रसिद्ध केली. त्याचाच एक भाग म्हणजे २००९ साली स्थापन झालेली 'फाऊण्डेशन बी अँड जी' ही संस्था. चित्रकलेविषयीचे अनेक उपक्रम या फाऊण्डेशनद्वारे केले जातात. या संस्थेचा मुख्य हेतू हा चित्रकार, चित्रसमीक्षक, संग्राहक, प्रेक्षक आणि वाचक अशा सर्वांना एका छत्राखाली आणणे हा आहे. फेब्रुवारी २०११ मध्ये फाऊण्डेशनच्या वतीने **The Dialogue Series** ह्या मालिकेचे इंग्रजीतून प्रकाशन करण्यात आले. चित्रसमीक्षेच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण गणले जाणारे रणजित होस्कोटे आणि नॅन्सी अडजानिया यांनी भारतातल्या प्रथितयश अशा चित्रकारांच्या कलाजीवनाविषयीची माहिती या मालिकेतून दिली आहे. अंजू दोडिया, अतुल दोडिया, बैजू पार्थन, गार्गी रैना, रणवेर कालेका, मनू पारेख, जगन्नाथ पांडा, वीर मुंशी अनेक नामवंत चित्रकारांशी साधलेला संवाद असे या पुस्तक मालिकेचे स्वरूप आहे. इंग्रजीत या मालिकेला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. मराठीतून ही मालिका प्रसिद्ध होत आहे. ज्येष्ठ लेखक, समीक्षक, दीपक घारे या मालिकेतील पुस्तकांचा सहजसुंदर अनुवाद करित आहेत. या मालिकेविषयीचे त्यांचे मनोगत 'प्रिय रसिक' च्या वाचकांसाठी.

चित्रकारांचे अंतरंग उलगडणारी डायलॉगज सिरीज - दीपक घारे

एकोणीसशे सत्तर आणि ऐंशीच्या दशकात दृश्यकलेत इतके विविध प्रवाह आले आणि कलानिर्मितीच्या माध्यमांमध्येही इतकी विविधता आली की ती समजून घेऊन तिचा आस्वाद घेणे कठीण जाऊ लागले. आधुनिक कलेमध्ये निदान कलाचळवळींप्रमाणे म्हणजेच इझ्मिसप्रमाणे वर्गवारी करण्याची सोय होती. आजचे चित्रकार आणि त्यांच्या कलाकृती अशा कोणत्याच विशिष्ट प्रकारात बसवता येत नाहीत. कलाकृतींमध्ये नावीन्याचा सोस आणि कल्पनांचा किंवा गिम्क्सचा भाग किती आणि कलेच्या अभिजात तत्वांचा भाग किती हे ठरविणे देखील आज कठीण झालेले आहे.

या पार्श्वभूमीवर चित्रकारांच्या मुलाखतींवर आधारित **डायलॉगज** ही पुस्तकांची मालिका पॉप्युलरतर्फे इंग्रजीत प्रकाशित झालेली आहे आणि त्या पुस्तकांचा मराठी अनुवादही लवकरच प्रकाशित होणार आहे. दृश्यकलेबद्दल अधिक जाणून घेण्याची जिज्ञासा असलेल्या वाचकांसाठी आणि कला अभ्यासकांसाठी ही पुस्तके अतिशय उपयुक्त ठरणार आहेत. सर्वसाधारणपणे वृत्तपत्रांमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या चित्रकारांच्या मुलाखती ह्या एखाद्या प्रदर्शनापुरत्या मर्यादित असतात. बरेचदा त्यांचा उद्देशही मर्यादित असतो. डायलॉगजचे स्वरूपच मुळात अधिक गंभीर आणि कलानिर्मितीच्या तसेच संस्कृतिविशेषांच्या मुळाशी जाणारे आहे. आजच्या समकालीन दृश्यकलेत ज्यांनी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे आणि ज्यांच्या कलानिर्मितीमागे एक वैचारिक भूमिका आहे अशा कलावंतांशी कलासमीक्षक, मित्र म्हणून परिचित असलेल्या रणजित होस्कोटे, नॅन्सी अडजानिया यांच्यासारख्या विचक्षण व्यक्तींनी साधलेला हा संवाद आहे. रणजित होस्कोटे १९८० च्या दशकापासून दृश्यकलेविषयी विविध चित्रकारांच्या प्रयोगशीलतेबरोबरच त्यांच्या कलाकृतींमधल्या तात्त्विक आशयासंबंधी इंग्रजीत सातत्याने कलासमीक्षा लिहित आहेत. तर नॅन्सी अँडजानिया या देखील १९९० च्या दशकापासून दृश्यकलेतील नव्या जाणिवांचा 'आर्ट इंडिया'सारख्या कलाविषयक आर्ट जर्नलसमधून लेख लिहून सखोलपणे शोध घेत आहेत. कलासमीक्षक, क्युरेटर आणि संवादक म्हणून दोघांचा कळत नकळत प्रभाव आजच्या पिढीतल्या चित्रकारांवर पडलेला आहे.

या मालिकेत ज्या चित्रकारांशी संवाद साधलेला आहे किंवा साधला जाणार आहे अशांपैकी काही नावे पाहिली तरी त्याची व्याप्ती लक्षात येईल. अतुल दोडिया यांच्याबरोबरच अंजू दोडिया, बैजू पार्थन, रियास कोमू, रणबीर कालेका, जस्टिन पॉन्मणी, वीर मुंशी यांच्याही मुलाखतींवरची पुस्तके यात आहेत. अंजू दोडिया यांची स्त्रीतत्त्वाचा आणि सामाजिकतेचा अनुभव काव्यात्म शैलीत मांडणारी चित्रे, बैजू पार्थन यांची संगणकयुग आणि जुने आयकॉन्स ह्यांची सांगड घालणारी चित्रे, रणबीर कालेका यांची एक वेगळा दृश्यानुभव देणारी व्हिडीओ इन्स्टॉलेशनस अशी एकाच वास्तवाची विविध पातळ्यांवरची ही रूपे आहेत. त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याचा **डायलॉगज सिरीज** हा एक प्रयत्न आहे.

या मालिकेतील प्रत्येक पुस्तक एकेका चित्रकारावर आधारित आहे. संबंधित चित्रकाराने रणजीत आणि नॅन्सी यांच्याशी केलेली प्रदीर्घ चर्चा असे या पुस्तकाचे स्वरूप आहे. ती एका अर्थाने संवाद अथवा वादचर्चा आहे. त्यातून समकालीन कलेचे परिप्रेक्ष्य समजावे आणि कलाविषयक प्रश्नांचा तत्त्वबोध व्हावा असा उद्देश आहे. पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत बी अँडजी फाऊण्डेशनचे अध्यक्ष हर्ष भटकळ यांनी या मालिकेचे तीन प्रधान उद्देश सांगितले आहेत ते असे,

१) चित्रकारांचे सुस्पष्ट असे व्यक्तिचित्र आणि त्यांच्या कामाचा परखड असा आढावा, त्याच्या कारकीर्दीत घडलेले लक्षणीय बदल, फुटलेले नवे धुमारे आणि विकासातले लयबद्ध चढउतार.

२) भारतीय आणि जागतिक स्तरावरच्या कला-इतिहासाचे मूलप्रवाह, सांस्कृतिक कथनपद्धती आणि राजकीय विचारधारा यांच्या चौकटीत चित्रकारांचे जीवन आणि कल्पनाविश्व निश्चित करणे.

३) इतिहास आणि कला व कलासमीक्षेचे संबंध तपासताना जिज्ञासू अभ्यासकांना पडणाऱ्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी आवश्यक असे वातावरण निर्माण करणे. कलेचा इतिहास म्हणजे केवळ वेळोवेळचे प्रवाह आणि कलावंतांच्या आख्यायिका नव्हेत; तर कलेच्या कुरुक्षेत्रावर उद्भवलेल्या प्रश्नांची, त्यांच्या ऐतिहासिक आणि तात्त्विक स्वरूपाची साधक-बाधक नोंद त्यात असली पाहिजे.

या मालिकेमागच्या निर्मितीची कार्यपद्धती साधारण अशी आहे. भारतात आणि भारताबाहेर चित्रकार आणि रणजित व नॅन्सी हे मुलाखतकार यांनी या पुस्तकासाठी म्हणून एकत्र प्रवास केला. एकमेकांबरोबर चर्चा केल्या, विचारांचे आदान प्रदान केले, गप्पा मारल्या, किस्से ऐकवले. फोनवर, ईमेलवर पुन्हा पुन्हा चर्चा केल्या, संदर्भ आणि भूमिका तपासून पाहिल्या आणि पुन्हा भेटले. त्यामुळे झालेल्या चर्चांचे निव्वळ शब्दांकन असे या संवादांचे स्वरूप नाही. तर डायलॉगज मालिका ही अनेक वैचारिक सूत्रांनी विणलेली, स्वतःचा वेगळा पोत असलेली, जाणीवपूर्वक घडवलेली एक भाषिक कृती आहे. या मौखिक इतिहासातून अनेक अज्ञात पैलू उघड होतात, भारतीय कला इतिहासाच्या प्रस्थापित गृहितकांचे पुनर्मूल्यमापन होते आणि कधी कधी आश्चर्यकारक नवे शोधही लागतात!

मुलाखतींमधले मुद्दे स्पष्ट व्हावेत आणि कलाकृतींची वाचकाला तोंडओळख व्हावी किंवा एक संदर्भचौकट, फ्रेम, ऑफ रेफरन्स प्राप्त व्हावी म्हणून प्रत्येक पुस्तकात सोळा रंगीत चित्रे दिलेली आहेत. चित्रकार आणि मुलाखतकारांचा अल्प परिचयही आहेच. त्यामुळे प्रत्येक पुस्तकाला परिपूर्णता आलेली आहे.

डायलॉगज मालिकेतील अतुल दोडिया यांच्यावरील पुस्तक उदाहरणादाखल घेऊया. अतुल दोडिया हे आजच्या पिढीतील एक मान्यताप्राप्त चित्रकार आहेत. भारतीय आणि पाश्चात्य दोन्ही कलाप्रवाहांची वैशिष्ट्ये आत्मसात करून विविध माध्यमे हाताळत आणि विचारपूर्वक पद्धतीने त्यांनी कलाकृती घडवलेल्या आहेत. त्यात जलरंग, तैलरंगातील चित्रांपासून ते रोलर शटर्सवरील चित्रे, मांडणशिल्पे इथपर्यंत अनेक कलाकृतींचा समावेश आहे. अतुल दोडिया यांची मुलाखत तुर्कस्तानमधील एक शहरात, मुंबईत अशा दोन-तीन ठिकाणी झालेली आहे. चर्चेची सुरुवातच मुळी भूमध्य सागर, एजिप्टन समुद्र, ओटोमन साम्राज्य, तुर्कस्तानमधील ख्रिस्ती आणि मुस्लिम संस्कृतींचा परस्परप्रभाव अशा एका विशाल पार्श्वभूमीवर होते. केवळ एक चमत्कृती म्हणून किंवा नाटकातला पडदा असतो तसा एक प्रॉप म्हणून हा उल्लेख आलेला नाही तर दोडिया यांच्या कलानिर्मितीला खरोखरच अशा विविध संस्कृतिविशेषांचे संदर्भ आहेत. ज्यांनी 'पेल अॅन्सेस्टर्स' सारखी दोडियांची चित्रमालिका पाहिली असेल त्यांना हे लगेच पटेल.

माध्यमांची विपुलता आणि चित्रकाराला ते वापरून पाहण्याचा होणारा मोह; चित्राचा आशयच कसा अनेकदा नवी माध्यम स्वीकारायला चित्रकाराला भाग पाडतो; आणि रूळलेल्या वाटेवरून जाण्यापेक्षा नवे माध्यम हाताळण्यात कसे एक आव्हान असतं याची चर्चा दोडिया करतात. एकाच वेळेस 'पेल अॅन्सेस्टर्स' सारखी अगदी मोजक्या रेषांमधील चिन्हाथाला जवळ जाणारी आशयपूर्ण ड्राईंग तर दुसऱ्या बाजूला गांधी चित्रमालेतील यथार्थवादी

चित्रणाला जवळ असलेली राजकीय आशयाची तपशीलपूर्ण चित्रे असा एक परस्परविरोध भासणारा पट दोडिया यांच्या निर्मितीत आढळतो. याचे रणजित आणि नॅन्सी यांना कोडे पडलेले आहे. त्याला शास्त्रीय संगीतातला विशुद्ध स्वर आणि एखाद्या समूहगानातील कोरस अशी समर्पक उपमाही त्यांनी दिली आहे. दोडिया सांगतात की चित्रनिर्मिती ही एकान्तात आकाराला येणारी घटना आहे. चित्रकाराचे एकाग्र मन आणि समोरचा कॅनव्हास यांचाच संवाद तिथे अपेक्षित असतो. दोडिया यांच्यासारखा रेनेसान्सकाळापासून ते आधुनिकोत्तर कलाजाणिवा आणि चित्रांकनाची कौशल्ये आत्मसात केलेला चित्रकार असेल तर विशिष्ट चित्रासाठी कोणता पर्याय निवडायचा हा प्रश्न अधिकच गुंतागुंतीचा बनतो. यांसारखे निर्मितीप्रक्रियेबाबतचे, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भांचे, कलाजाणिवांचे अनेक मुद्दे या मुलाखतीमध्ये सहजपणे आलेले आहेत.

बी अँड जी फाऊण्डेशन विविध उपक्रमांमधून समकालीन भारतीय दृश्यकलेचे मूलभूत ज्ञानभांडार निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात आहे. जिज्ञासूंना माहिती देण्याचा आणि कलेशी परिचित असलेल्यांची ज्ञानकक्षा विस्तारण्याचा त्यामागे उद्देश आहे. परिचयात्मक, मध्यम प्रकारची आणि कलाविषयाला पूर्णपणे वाहिलेली अशी तीन प्रकारची पुस्तके प्रकाशित करण्याचा फाऊण्डेशनचा विचार आहे. डायलॉगज मालिका ही जिज्ञासू आणि अभ्यासकांना सारखीच उपयुक्त ठरणारी मध्यम प्रकारची पुस्तके म्हणता येतील. यापूर्वी ललित्य कला अकादमीने भारतीय चित्रकारांवरचे मोनोग्राफ्स अथवा परिचयपर छोटी पुस्तके प्रकाशित केलेली आहेत. डायलॉगज मालिका साधारण त्याच प्रकारची, पण मुलाखतीच्या फॉर्ममुळे थोडा मोठा आवाका असलेली त्यातल्या अनौपचारिक चैतन्यशीलतेमुळे अधिक वाचनीय झालेली पुस्तके आहेत. मराठीपुरते बोलायचे तर आजही दृश्यकलेवरची पुस्तके आणि लेखन मुख्यतः परिचयपर राहिलेले आहे. त्यामुळे मराठीत त्यांचा अनुवाद झाला तर मराठी कलाजिज्ञासूंच्या दृष्टीने ती दृश्यजाणिवांचे नवे संस्कार घडवणारी आणि अभिरुची समृद्ध करणारी ठरतील.

चित्र : अतुल दोडिया

P

O

P

U

L

A

R

E

N

G

L

I

S

H

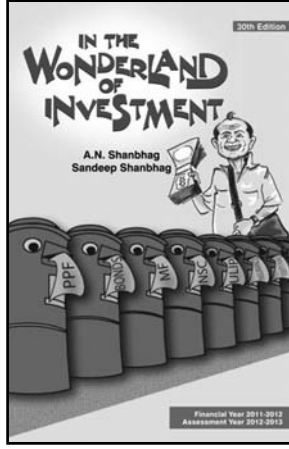
गुंतवणुकदारांना दिलासा देणारे In the wonderland of Investment

A.N. Shanbhag, Sandeep Shanbhag

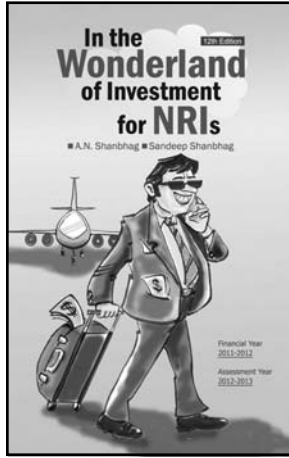
जागतिक अर्थकारण, खुली अर्थव्यवस्था, आधुनिक तंत्रज्ञान, दळणवळणाची वेगवान साधने यांचबरोबर जगात कुठेही लड्डू पगाराची नोकरी करण्याची मानसिकता यांमुळे आर्थिक सुबत्ता असलेला एक वेगळाच उच्च मध्यमवर्गीय असा नवा वर्ग मुंबई, दिल्लीसारख्या अनेक महानगरांमधून आता निर्माण होत आहे. सर्व सुखांचा आस्वाद घेत असतानाच मिळणाऱ्या पैशाचा योग्य विनियोग, गुंतवणूक करून भविष्यकालीन तरतूद करण्यात या वर्गाला विशेष रस असतो आणि त्यादृष्टीने अनेक पर्यायांचा शोध घेणे सातत्याने चालू असते. आपला पैसा कुठे गुंतवला तर आपला फायदा होईल या विचारामुळेच गुंतवणूकविषयक सल्ला देणाऱ्यांचे महत्त्व आता वाढू लागले आहे. ए. एन. शानभाग आणि संदीप शानभाग अशा सल्लागारांमध्ये अग्रणी आहेत.

अर्थसंकल्प, शेअरबाजार, अर्थविषयक घडामोडी यांचा अभ्यास असणाऱ्यांमध्ये ए. एन. शानभाग हे नाव परिचित आहे. साधारणतः बत्तीस वर्षांपूर्वी ए. एन. शानभाग यांनी **In the Wonderland of Investment** ह्या पुस्तकाचे लेखन केले आणि त्याची पहिली आवृत्ती जयको पब्लिकेशन हाऊसतर्फे १९७९ मध्ये प्रसिद्ध झाली. पहिल्याच आवृत्तीला उत्तम प्रतिसाद मिळाला आणि त्यानंतर साधारणतः दरवर्षी या पुस्तकाची आवृत्ती प्रसिद्ध होत राहिली. ए. एन. शानभाग आणि रामदास भटकळ हे कॉलेजसोबती. या मैत्रीच्या नात्यातूनच कालांतराने ह्या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्त्यांच्या प्रकाशनाचे काम पॉप्युलरने स्वीकारले आणि गेली पंचवीस वर्षे ह्या पुस्तकाची सुधारित आवृत्ती दरवर्षी अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर नव्या रूपात प्रकाशित होते आणि त्याला उदंड प्रतिसाद मिळत आहे. यावर्षी या पुस्तकाची तिसावी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे.

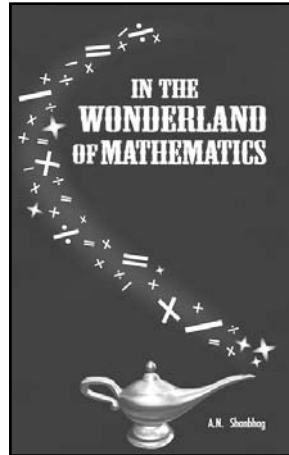
गुंतवणूकदारांचे मार्गदर्शक ठरणारे हे पुस्तक दरवर्षी नियमितपणे खरेदी करणारे अनेकजण आहेत. दरवर्षीच्या अर्थसंकल्पानंतर अर्थ-व्यवस्थेतील चढउतारांनुसार गुंतवणुकीत कसे

किंमत : रु. ३००
मित्रमंडळ सवलतीत : रु. २४०

किंमत : रु. २९५
मित्रमंडळ सवलतीत : रु. २३५

किंमत : रु. १४५
मित्रमंडळ सवलतीत : रु. ११५

फेरफार करावे, पैसे योग्य ठिकाणी कुठे गुंतवावेत याचे मार्गदर्शन या पुस्तकातून मिळते. ज्या अर्थव्यवस्थेविषयी सर्वसामान्यांना अंदाज बांधणे जमत नाही अशा या क्षेत्राचा बारकाईने अभ्यास करून नेमके अंदाज वर्तवणे शानभागांना सहज शक्य होते. त्यामुळेच बहुतेक गुंतवणुकदार निर्धास्तपणे शानभागांचा सल्ला मानणे अधिक पसंत करतात.

नोकरदार वर्गाने कष्टाने मिळवलेल्या पैशांचे सुनियोजन करून फायदेशीर गुंतवणूक करावी यांवर शानभाग नेहमीच भर देतात. विविध उत्पन्नगटांतल्या व्यक्तींना त्यांचा सल्ला मार्गदर्शक ठरतो. त्यामुळे ह्या पुस्तकाला अनेकांच्या आयुष्यात पंचांगाचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भारतातील खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे गेल्या काही वर्षांपासून अनिवासी भारतीयांचा भारतात गुंतवणूक करण्यातला रस वाढत आहे. त्यासाठी त्यांना योग्य मार्गदर्शन देणारी **In the Wonderland of Investment for NRIs** अशी खास आवृत्तीही नियमितपणे प्रसिद्ध होते. अनेक अनिवासी भारतीय या आवृत्तीचीही आतुरतेने वाट पाहत असतात. २००० साली प्रथम प्रकाशित झालेल्या याही पुस्तकाची आता बारावी आवृत्ती प्रकाशित झाली आहे.

या दोन पुस्तकांबरोबरच गणित ह्या विषयाकडे शानभाग त्यांनी विशेष लक्ष दिले आहे. गणिताचा बागुलबोवा न मांडता कोडी, उदाहरणे अशा अनेक मनोरंजक पद्धतीने गणित या विषयाची गोडी निर्माण करण्याचे तंत्र **In the Wonderland of Mathematics** ह्या पुस्तकात सापडेल. गुंतवणूक आणि वैदिक मॅथेमॅटिक्स ह्या दोन्ही विषयांना घेऊन वाचकाला मनोरंजक ठरणारे हे पुस्तक खरोखरच संग्रही ठेवण्यासारखे आहे.

साधी सोपी सरळ भाषा, मुद्देसूद विवेचन, भरपूर उदाहरणे आणि नर्मविनोदाने क्लिष्ट विषय सोपे करण्याची हातोटी यांमुळे ए. एन. शानभाग आणि संदीप शानभाग यांच्या तीनही पुस्तकांना वाचकांची प्रचंड मागणी आहे.

लेखकाची खेळकरवृत्ती ह्या आवृत्त्यांसाठी तयार केलेल्या मुखपृष्ठांतही आढळेल.

ई-वाचकवर्गासाठी e-Books

इलेक्ट्रॉनिक बुक (ई-बुक) ही संकल्पना आता २०११ मध्ये नवीन म्हणता येणार नाही, कारण २०१०च्या उत्तरार्धात या इलेक्ट्रॉनिक पुस्तकांनी स्वतःचा वेगळा 'ई-वाचकवर्ग' तयार करून छापील पुस्तकांच्या तुलनेत आपलं स्थान किती महत्त्वाचं आहे हे सिद्ध करून दाखवलं आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या आधारावर शब्द आणि चित्रांनी बनलेली, कॉम्प्युटरवर निर्माण केलेली, ही ई-बुक्स वाचण्यासाठी खास डिजिटल उपकरणे वापरली जातात, त्या व्यतिरिक्त नेहमीच्या लॅपटॉप आणि पर्सनल कॉम्प्युटरवरही ई-बुक्स वाचता येतात.

१९७१ साली मायकेल हार्ट याने 'प्रोजेक्ट गटेनबर्ग' या नावाने ई-बुक्सचे एक ग्रंथालयच स्थापन केले. ई-बुकची अशी पद्धतशीर निर्मिती आणि वितरण हार्टने प्रथमच केले. त्या प्रकल्पाला वाचकांचा चांगलाच प्रतिसाद मिळाला. याची दखल घेऊन तंत्रज्ञानातील कित्येक बड्या कंपन्यांनी ई-बुकची निर्मिती आणि ते वाचण्यासाठी लागणाऱ्या उपकरणांचीही निर्मिती सुरू केली. सध्या बाजारात अॅमेझॉन कंपनीचे किंडल अॅपल कंपनीचे आय-पॅड, आय-पॉड आणि आय-फोन, तसेच सोनी रिडर आणि बर्नेस अँड नोबलचे 'नूक' ही ई-रिडर्स उपलब्ध आहेत. किंडल आणि आय-पॅडला वाचकांची चांगली पसंती मिळते आहे.

इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाने जन्म दिलेली ही ई-बुक्स अनेक बाबतीत छापील पुस्तकांवर मात करत आहेत. पूर्वी ही ई-बुक्स ई-रीडरवर 'सेव्ह' करून ठेवावी लागत. पण आता इंटरनेटवरच ती 'सेव्ह' करून हवं तेव्हा रिडरला इंटरनेट जोडून वाचता येऊ शकतात. त्यामुळे जगात कुठेही जाऊन तुम्ही ई-बुक वाचू शकता, त्यासाठी पुस्तकं सोबत नेण्याची गरज नाही. अतिशय जुनी, दुर्मीळ पुस्तकंही आता ई-बुक म्हणून उपलब्ध होऊ शकतात. कारण मर्यादित प्रती किंवा 'आऊट ऑफ प्रिंट'

होण्याची भानगड ई-बुकमध्ये नसते. प्रवासात, पुरेसा प्रकाश उपलब्ध नसलेल्या ठिकाणीही ई-रिडरच्या बॅटरी बुक-अप उजेडामुळे पुस्तक वाचता येते. ई-बुक खरेदी-विक्रीची प्रक्रिया

फक्त माऊसच्या काही क्लिक्सवर घडते. विविध ई-बुकच्या वेबसाईटवर आपण पुस्तकं चाळू शकता, आपल्याला आवडलेलं पुस्तक निवडून काही मिनिटांतच आपल्या रिडरवर, कॉम्प्युटरवर 'डाऊनलोड' होते, आणि तुम्ही वाचायला मोकळे! दुकानात जाण्याचा वेळ, प्रवासाचा वेळ, ताकद, पोस्टाने पुस्तक पाठवल्यास येणारा प्रवासखर्च या सर्व अडचणींवर ई-बुक हा सध्याचा प्रभावी उपाय म्हणता येईल. महत्त्वाचं म्हणजे एखाद्या पुस्तकाला खूप पाने असतील तर अशा छापील पुस्तकाची किंमत कधीकधी वाचकांच्या खिशाला परवडणारी नसते. पण ई-बुकच्या संदर्भात हे केवळ मेमरी किती व्यापते यावर किंमत अवलंबून असते. त्यामुळे अर्थातच छापील पुस्तकाच्या तुलनेत ई-बुक स्वस्त असतात.

ई-बुकसाठी कागद सारखा वापरला जात नसल्याने पर्यावरणप्रेमी वाचक ई-बुकला प्राधान्य देतात. इंटरनेट, डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या आजच्या काळात मुरलेली तरुण पिढी याला पसंती दर्शवित आहे. जगभर ई-बुक खरेदी-विक्रीचे आकडे तरी हेच सांगतात. तंत्रज्ञानाची ही नवीन

पावले ओळखून आता पॉप्युलर प्रकाशनानेही दहा इंग्रजी ई-बुक्स प्रकाशित केली आहेत.

वाचनसंस्कृती लोप पावत चालली आहे हे विधान ई-बुक खरेदीची आकडेवारी पाहिल्यानंतर अमान्यच करावे लागेल. वाचनसंस्कृती लोप नाही तर बदलत चालली आहे. प्रत्येक बदलाचं स्वागत करणारा मराठी वाचक वर्ग पॉप्युलरच्या या उपक्रमाचेही स्वागत करेल अशीच अपेक्षा आहे.

शोभा डे यांच्या लोकप्रिय '**S's secret** या पुस्तकात संध्या नावाच्या १४ वर्षांच्या मुलीचं आयुष्य वाचकांसमोर येतं. पौगंडावस्थेतील भाव-भावनांचा गोंधळ, भावडांशी असलेलं तिचं नातं, आई-वडिलांच्या नियमांच्या चौकटी आणि त्यातून निसटण्याचे तिचे प्रयत्न, या सर्वांपेक्षा महत्त्वाचं म्हणजे संध्याचं ते 'सिक्रेट' हे सगळं आता ई-बुक स्वरूपात उपलब्ध आहे.

सहा दशके हिंदी सिनेसृष्टीच्या रसिकांच्या मनावर अधिराज्य गाजवणाऱ्या गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर यांच्या सुरेल प्रवासाचे विवेचन लेखक डॉ. मंदार बिचू यांनी **Lata - Voice of the Golden Era** या इंग्रजी पुस्तकात केले आहे, हे पुस्तक किंडलवर उपलब्ध आहे. धावपळीच्या युगात मॉडर्न जीवनपद्धतीत अनेक आजार झपाट्याने वाढत आहेत, त्यावर उपाय म्हणून डॉ. अंजली मुखर्जी यांच्या **Healing with Food** या इंग्रजी पुस्तकात केवळ खाण्याच्या सवयी बदलून रोग बरे होऊ शकतात, शरीराची झीज भरून काढतात असे उपाय सुचविले आहेत तर, **Eat Right to stay Bright** या पुस्तकात श्वेता रस्तोगी यांनी योग्य आहारपद्धती सुचवली आहे. ही दोन्ही पुस्तके ई-बुक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. लोकप्रिय **The Dialouge Series** पैकी एकूण पाच पुस्तके आता वाचकांना ई-बुक म्हणून वाचता येतील तर सोबतच पारसी खाद्य संस्कृतीतील १०१ लोकप्रिय रेसीपीज सुलभ-सोप्या भाषेत सांगणारे जेरू मेहता यांची पुस्तकेही ई-बुक किंडलवर खरेदी करता येऊ शकते. तसेच, 'अॅपल'वर सदानंद नायमपल्ली यांची तबलावादन कलेची माहिती देणारी **Theory and Practic of Tabla** आणि **Tabla for Advanced Students** ही दोन तसेच, **Indian Poetics** हे जी. टी. देशपांडे यांचेही ई-बुक पॉप्युलरने प्रकाशित केले आहे.

ई-बुकमध्ये मराठी पुस्तकांची मागणी पाहता, infibeam.com या संकेतस्थळावर पॉप्युलरने जी. ए. कुलकर्णी यांचे **काजळमाया, पारवा, पिंगळावेळ आणि सांजशकुन** हे चार लोकप्रिय कथासंग्रह ई-बुक स्वरूपात प्रसिद्ध केले आहेत आणि इतरही मराठी ई-बुकची निर्मिती सुरू आहे.

ग्रंथविक्री व्यवसायाला संपूर्ण आयुष्य वाहिलेले पांडुरंग नागेश कुमठा यांना दि. २५ मे २०११ रोजी नव्वद वर्षे पूर्ण झाली. या क्षेत्रातील त्यांचा प्रदीर्घ अनुभव आणि त्यांच्याशी संबंधित आठवणी 'पुस्तक पंढरीचा वारकरी' या पुस्तकात त्यांनी लिहिल्या आहेत. हे पुस्तक त्यांच्या नव्वदीनिमित्त प्रकाशित करण्यात आले. कुमठा यांचे समव्यवसायी आणि मोठे मेहुणे सदानंद भटकळ यांनी 'बॉम्बे बुक डेपो'च्या रौप्य महोत्सवी वर्षानिमित्त कुमठा यांच्यावर एक लेख लिहिला होता. 'प्रिय रसिक' च्या वाचकांसाठी हा लेख पुन्हा प्रसिद्ध करित आहोत.

गिरगांवातील एक गजबजलेला रस्ता! नवरात्रीतील एक संध्याकाळ! रंगीबेरंगी कपड्यांनी सजलेले स्त्री-पुरुष. वातावरण नुसते उत्साहाने फुललेले, आणि नेहमी वस्त्र प्रावरणासाठी खरेदीला जाणारी मंडळी आज आवर्जून पंढरीच्या विठोबाच्या दर्शनासाठी जावे अशा मोठ्या संख्येने येत होती. चक्र रांगेत उभे राहून प्रसादाची वाट पाहत होती. जून-जुलैमध्ये क्रमिक पुस्तकांसाठी पालक नाक मुठीत धरून पुस्तकविक्रेत्यांना शरण जातात-पण एकदा का ते दोन महिने सरले की ढुंकूनसुद्धा न पाहणाऱ्या पुस्तकांच्या दुकानाकडे ही गर्दी कशी काय म्हणून अचंबा व्यक्त करित होते सर्वजण. ही गर्दी होती पुस्तक-पंढरीला. लेखकाला भेटायला, त्याची सही घेण्यासाठी, त्याला आपले लिखाण दाखवायला ही मंडळी जमली होती. आतापर्यंत नटीला पाहायला, क्रिकेटरची सही घ्यायला, मंत्र्यांचे दर्शन घेण्यासाठी गर्दी ही नेहमीच असते. प्रथमच लेखकांसाठी ही गर्दी येत होती. आणि त्याचे संपूर्ण श्रेय जाते, बॉम्बे बुक डेपोचे श्री. कुमठा यांना. पुस्तक पंढरी, बालसाहित्यजत्रा, साहित्य दिंडी इत्यादी नवीन नवीन उपक्रम करून बॉम्बे बुक डेपो आज इतक्या नावारूपाला आला आहे आणि 'मराठी साहित्याचे माहेरघर' हे सार्थ संबोधन आपल्या कर्तृत्वाने प्राप्त झालेले असे हे महाराष्ट्रातील एकमेव स्थळ म्हणजेच बॉम्बे बुक डेपो. त्यांनीच मराठी रसिकांच्या ग्रंथप्रेमाला एक नवीन वळण लावले आहे.

श्री. देऊळकर यांनी १९२३ साली विशेष निवास येथे एक छोटेसे दुकान सुरू केले. पुढे १९३१ मध्ये श्री. देसाई यांनी त्यांच्याकडून ते घेतले. त्या वेळी सुप्रसिद्ध लेखक गं. द. खानोलकर हे देसाई यांच्याबरोबर काम करित होते. श्री. कृ. रा. सामंत (सोमैय्या) हे त्यांचे सहकारी भागीदार होते. त्याच वेळी ते आताच्या जागेत आले. क्रमिक पुस्तकांबरोबरच, इंग्रजी पुस्तके ते ठेवीत असत व एक वाचनालयही त्यांनी चालविले होते. काही अपरिहार्य कारणात्सव त्यांनी हे दुकान विकण्याचे ठरविले आणि पॉप्युलरचे संस्थापक कै. ग. रा. भटकळ यांनी समव्यावसायिकांबद्दलच्या आस्थेने ते दुकान विकत घेतले. १ एप्रिल १९४८ पासून कै. भटकळ यांच्या प्रोत्साहाने त्यांचे जामात पांडुरंग कुमठा यांनी बॉम्बे बुक डेपोची सूत्रे हातात घेऊन नव्या दमाने सुरुवात केली. गेली पंचवीस वर्षे त्यांनी चिकाटीने, धाडसी आणि योजनाबद्ध अशा उपक्रमांनी मराठी साहित्याची प्रकाशन-ग्रंथपाल यांची,

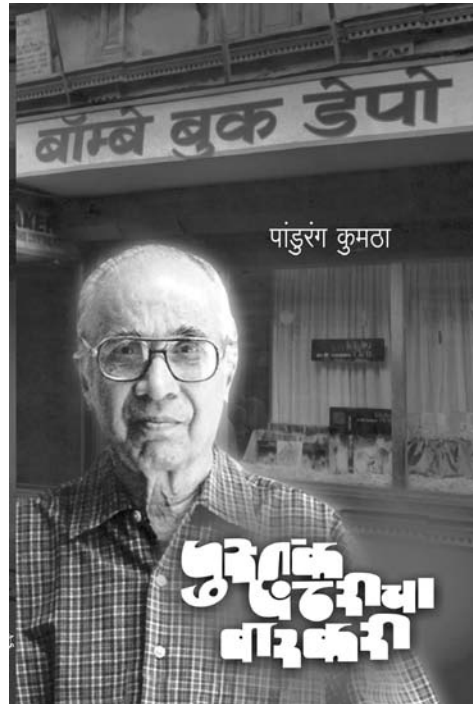
त्याचप्रमाणे वाचक व लेखक यांची अव्याहत सेवा केली आहे व 'ग्रंथ हेच आपले गुरू' हे ब्रीदवाक्य समोर ठेवून श्री. कुमठा यांनी महाराष्ट्रातच नव्हे तर बृहन्महाराष्ट्रीय वाचकांमध्ये एक अद्वितीय स्थान मिळविले आहे.

श्री. कुमठा हे मूळचे बेळगांवचे. ते १९४५ साली इंग्रजी व कानडी विषयात एम. ए. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. फक्त दीड वर्ष पॉप्युलर बुक डेपो संस्थेत उमेदवारी करून वयाच्या अवघ्या पंचविसाव्या वर्षी त्यांनी बॉम्बे बुक डेपोची संपूर्ण जबाबदारी घेतली.

त्या वेळी कुमठांच्या पुढे अनेक अडचणी होत्या. प्रथमतः त्यांचा मराठी पुस्तकांशी निकट संबंध येत होता. बालपण व शिक्षण दोन्ही कर्नाटकात झालेले त्यामुळे मराठीचे ज्ञान अपुरे. दुसरी अडचण अधिकच प्रकर्षाने जाणविणारी होती. अगोदरच्या मातब्बर चालकांनी कमावलेले यश कायम टिकवणे व त्यांनीच वेळप्रसंगी गमावलेल्या संधीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सोडविणे ही समस्या त्यांच्यापुढे होती. भरीस युद्धोत्तर काळात तीव्र झालेली धंद्यातील चुरस आणि अप्रस्तुत व अनावश्यक असे हेवेदावे अशा बिकट परिस्थितीला खंबीरपणे तोंड देणेही त्यांना भाग पडले, परंतु मराठी भाषेत प्रभुत्व मिळवून, प्रामाणिकपणे धंदा करून, सर्वांशी उत्तम संबंध ठेवून, बॉम्बे बुक डेपोस त्यांनी आजच्या उज्वळलावस्थेस आणलेले पाहिल्यावर त्यांचे कौतुक करावे तितकेच थोडेच आहे.

पुस्तकविक्रेते अनेक असतात, परंतु श्री. कुमठा यांचे त्यातील स्थान वेगळेच आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत दुकानातील काही कायमची गिन्हाईके, अथवा पत्रोत्तराने दृढ झालेली अशी अनेक गिन्हाईके, जगाच्या कानाकोपऱ्यात असूनही मराठी साहित्य सेवक श्री. कुमठा ह्यांना निव्वळ पुस्तक विक्रेते न मानता एक साहित्यक्षेत्रातील कार्यक्षम, दक्ष, खात्रीलायक सल्लागार मानतात. आणि कुमठाशेठही वैयक्तिक आवडी-निवडी लक्षात घेऊन मार्गदर्शन करण्यात धन्यता मानतात. मराठी प्रकाशक आपल्या पुस्तकांसाठी बॉम्बे डेपोचे सहाय्य घेत आले आहेत. आणि त्यामुळेच ह्या कार्यात आज ही संस्था अग्रस्थानी आहे. वाचकांची आवड जाणण्यात त्यांचे ज्ञान इतके अचूक आहे की १९५२ पासून पॉप्युलरला मराठी प्रकाशन विभाग सुरू करण्यास त्यामुळेच प्रोत्साहन मिळाले. (क्रमशः)

किंमत : रु. २५०.००

आम्ही मराठी प्रकाशनांना सुरुवात करण्यापूर्वीच्या काळातले दोन श्रेष्ठ लेखक म्हणजे वि. स. खांडेकर आणि ना. सी. फडके ह्या दोघांची पुस्तके प्रकाशित करणे अशक्य नव्हते. परंतु आम्ही ज्या प्रकारच्या साहित्याला बांधून घेतले होते त्याच्याशी सुसंगत नव्हते. त्याच्या लेखनाबद्दल आदर होता. सुरुवातीची पुस्तके त्यांना पाठवून त्यांचे आशीर्वादही मी मागितले होते. खांडेकरांशी निरनिराळ्या कारणांनी संबंध येत राहिला. फडक्यांचा सुरुवातीला नवकथाकारांविषयी रागच होता. पुढे ते बदलले.

ह्या पूर्वसुरींशी संबंध सहज जोडता आला तो वसंत कानेटकर यांच्यामुळे. कानेटकर हे कवी गिरीश यांचे सुपुत्र. रविकिरण मंडळामुळे त्यांचा जुन्या पिढीशी घरगुती संबंध होता. फडके-खांडेकर-वरेरकर इत्यादी परस्परविरोधी वाटणारे सर्वच साहित्यिकांचे त्यांच्याशी घरगुती संबंध होते. त्यांच्या नाटकाबद्दल वेड्यांचं घर उन्हात मुळे कौतुक निर्माण झाले होते. त्यांचे दुसरे नाटक 'देवांचं मनोराज्य' प्रोग्रेसिव्ह डॉक्टिक असोसिएशननेच रंगभूमीवर आणले. त्या दिवसांत प्रायोगिक संस्थांसाठी पुण्यात एक थिएटर बांधावे असा संस्थेचा मानस होता. या निमित्ताने किंवा अशाच काही कारणाने त्यांनी ह्या नाटकाच्या प्रयोगाच्या निमित्ताने वि. स. खांडेकर यांचे व्याख्यान ठेवले. बहुधा प्रयोगाला जोडूनच भानुदास नाट्यगृहात हे नक्की. त्यामुळे खांडेकरांच्या ओघवत्या भाषणासह देवांचं मनोराज्य संहितेचे प्रकाशन करण्याचा योग आला.

त्याच पुढील वर्षी कानेटकरांचे 'प्रेमा तुझा रंग कसा?' नाटक लिहून झाले. हे पुस्तक पॉप्युलर प्रकाशनचे पन्नासावे पुस्तक म्हणून आम्हांला त्याचे विशेष कौतुक वाटले. मध्यंतरीच्या काळात मराठी रंगभूमीवर कोणी मोठा नाटककार झाला नव्हता. जुन्या नाटककारांपैकी अत्रे, वरेरकर, रांगणेकर अधूनमधून लिहीत असत. परंतु नवकथा आणि काव्य यांमुळे निर्माण झालेल्या वातावरणात कादंबरी आणि नाटक ह्या क्षेत्रात उत्साहपूर्ण फारसे काही होत नव्हते. या सुमारासच श्री. ना. पेंडसे यांच्या कादंबऱ्या आणि वसंत कानेटकर यांची नाटके यांमुळे परिस्थिती बदलली. 'वेड्यांचं घर उन्हात' नाटकाचा प्रयोग हौशी नाट्यसंस्थेने घेऊनही ह्या नाटकाचे गावोगाव प्रयोग झाले. 'देवांचं मनोराज्य' प्रयोगाच्या अंगाने यशस्वी झाले नाही तरी त्यातील एका कठीण विषयाला हात घालण्याची किमया स्तिमित करणारी होती. एकूण वसन्तरावांना नाटककार

म्हणून दाद मिळत होती. त्यातून त्यांची प्रत्येक कलाकृती त्यांचा नवीन पैलू दाखवत होती. त्यामुळे 'प्रेमा तुझा रंग कसा?' या निमित्ताने पुण्यातल्या साहित्यिक वर्तुळाशी संबंध येणे योग्य ठरेल असे वाटले. मुंबईत झालेल्या प्रकाशनसंस्थेच्या दृष्टीने ते महत्त्वाचे होते.

हा कार्यक्रम साहित्य परिषदेच्या सभागृहात घेण्यात आला. तिथे टेबलखुर्ची मांडून पन्नास साठ पाहुण्यांच्या चहा-फराळाची व्यवस्था करण्यात आली. चहापानासाठी मुद्दाम साहित्यिकांना निमंत्रण दिले होते. त्यात ज्येष्ठांपैकी श्री. शं. शेजवलकर, श्री. के. क्षीरसागर यांच्यापासून तेव्हा नुकत्याच शिकवू लागलेल्या सरोजिनी कुलकर्णी पुढे वैद्य यांसारख्या तरुण साहित्यिकांचा समावेश होता. तासभर ह्या समारंभाचे स्वरूप एखाद्या 'रिसेप्शन'सारखे होते. मी आणि माझे सहकारी सर्वांना भेटून पाहुणचार करत होतो.

ह्या रचनेत स्टेजच्या बाजूने मांडलेल्या टेबलापाशी ना. सी. फडके, कानेटकर इत्यादींची बसण्याची सोय केली होती. अजून आठवते की फडके यांनी दोन अटी घातल्या होत्या. मी बसून बोलेन आणि माझ्या टेबलावरील चादर ही पूर्ण जमिनीपर्यंत पोचणारी असावी. तेव्हा त्यांचे पाय कापत असत आणि ते प्रेक्षकांचा विरस करतील हे अटीचे कारण होते.

ना. सी. फडके संधपणे अत्यंत वेधक असे बोलत. त्यांना कानेटकरांबद्दल मनापासून प्रेम होते. एव्हाना आमच्या पन्नास पुस्तकांत गाडगीळ, गोखले, सदानंद रेगे, पाडगांवकर, बापट, करंदीकरप्रमाणे ज्येष्ठांपैकी वा. ल. कुळकर्णी, दुर्गा भागवत, काका कालेलकर अशी मंडळी होती. त्यामुळे ना. सी. फडके यांना आमच्याविषयी कुतूहल असावे. आता तपशील आठवत नाही, परंतु भालबा केळकर, वसंत कानेटकर यांचीही भाषणे झाली असावीत. परंतु ह्या लोकार्पणात प्रसिद्धीपेक्षा पुण्यातील साहित्यिकांशी वैयक्तिक संबंध प्रस्थापित करणे हा हेतू होता. मराठी पुस्तकांच्या दृष्टीने पुण्याचे महत्त्व विशेष आहे. त्या वेळेच्या टुमदार पुण्यात एकमेकांचे संबंध जवळकीचे असायचे. सायकलवर टांग मारली की एकापासून दुसऱ्याकडे जाणे सहज शक्य असायचे. आम्ही मुंबईकर त्याहून फार वेगळे असल्यासारखे वाटायचे. ह्या दोन कार्यक्रमांमुळे हे अंतर कमी झाले असावे.

३ अभिमानयुग

विसाव्या शतकाच्या मध्यावर नवसाहित्याचे वारे वाहत होते तेव्हा बा. सी. मर्डेकर यांच्या बरोबरीने नाव घेतले जात होते पु. शि. रेगे यांचे. कवी म्हणून त्यांचे स्थान मराठी साहित्यक्षेत्रात मर्डेकरांइतकेच महत्त्वाचे आहे असे म्हणता येते. त्यांनी कवितालेखनाला सुरुवात केली साधारणपणे १९२५-२६ साली म्हणजे मर्डेकरांच्याही आधी. मर्डेकरांची पहिली कविता १९३१ साली प्रकाशित झाली. त्याच वर्षी पु. शि. रेगे यांचा 'साधना' हा कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यांची प्रत्येक कविता ही काही एक नवीन रूप घेऊनच येई. त्यांनी तिचा कधी साचा होऊ दिला नाही. त्यांच्या कवितेची शब्दकळा विशेष रूप घेऊन येईच शिवाय त्यांच्या कवितेचे दृश्य रूप, तिची रचनाही विशेष असे. तिच्या कवितेची मांडणी कशी असावी याविषयी रेगांचा काही एक कटाक्ष होता. त्यामुळेच त्यांचे कवितासंग्रह जरी वेगवेगळ्या प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेले असले तरी त्यांच्यावर खरी मुद्रा असे ती रेगांचीच. त्यांच्या स्वतःच्या कल्पनेनुसार संग्रहाची

जुळणी करताना ते द. ग. गोडसे यांच्यासारख्या स्नेह्याची मदत घेत. ते आणि गोडसे यांचे सजावटीसंदर्भात इतके मेतकूट असे की एकदा गोडशांनी, पु. शि. रेगे संपादित 'छंद' या द्वैमासिकाच्या अंकाला स्प्रे रंग द्यायचे ठरवले तर प्रत्येक अंकावर रंग फवारण्याचे काम स्वतः हातांनी केले.

रेगे हे व्यवसायाने अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आणि शासकीय महाविद्यालयात प्राचार्यांच्या हुद्यावर होते. करडेपणाने आपले प्रशासकीय काम उरकणे ही त्यांच्या रंगेल कविप्रवृत्तीची दुसरी बाजू. रेगे आणि त्यांच्या अत्यंत प्रेमळ गृहिणी शांता (सरिता) आणि त्यांच्या भोवतीचे साहित्यिक कुटुंबीय यांचे वैयक्तिक पातळीवर फार जवळचे संबंध होते. त्यांच्या घरच्या जेवणगप्पा हा एक अत्यंत आनंदादायी अनुभव असे. पॉप्युलरशीही इतका घरोबा असूनही त्यांचा 'पुष्कळा' हा एकच कवितासंग्रह प्रकाशित करण्याची संधी पॉप्युलरला मिळाली. प्रकाशनाच्या बाबतीत योगायोगाच्याच गोष्टी असतात हेच खरे!

रेगे एक श्रेष्ठ दर्जाचे कवी होते हे खरे, पण कवितेच्या मंचीय सादरीकरणात ते कमी पडत असत. त्यांच्या आधीच्या पिढीतील कवींप्रमाणे आपली कविता गाऊन दाखवणे किंवा त्यांच्या किंचित नंतरच्या पिढीतल्या कवींप्रमाणे कविता

परिणामकारक रीतीने वाचून दाखवणे त्यांना जमत नसे. त्यामुळेच उत्तम कविता असूनही लोकप्रियतेच्या बाबतीत ते मागे पडले. चांगली कविता चांगल्या तऱ्हेने रसिकांपर्यंत पोहोचवण्याच्या हातोटीमुळे वसंत बापट, विंदा करंदीकर, मंगेश पाडगांवकर यांच्या कवितासंग्रहाच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या निघत असताना 'पुष्कळा' सारख्या श्रेष्ठ कवितासंग्रहाची एक आवृत्ती संपायला उणीपुरी पंधरा वर्षे लागली. तरीही कवितेचे महत्त्व ओळखून त्याची दुसरी आवृत्ती पॉप्युलरने हिरीरीने मिळवली.

पु. शि. रेगे म्हटले की त्यांची कवी हीच प्रतिमा प्रकर्षाने पुढे येते पण कवितेव्यतिरिक्त त्यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, समीक्षा असे निरनिराळ्या प्रकारचे लेखन केले आणि तेदेखील नमुनेदार! खरे तर त्यांच्या बाबतीत 'नमुनेदार' हा शब्द चुकीचाच ठरतो. कारण तो नमुना त्यांनी कोणाकडून उचलला

नाही आणि कोणीही तो गिरवू शकला नाही. 'रूपकथक' या नावाने त्यांनी लिहिलेल्या कथा ह्या खऱ्या अर्थाने अनुपम. त्यांनी पाच कादंबऱ्या-किंवा कादंबरीका-लिहिल्या. त्यांची 'सावित्री' सारखी कलाकृती वाचकांच्या मनाला चटका लावून गेली. पण तरीही त्यांच्या वेगळेपणामुळेच असेल कदाचित, पण मराठी कादंबरीविषयी परंपरागत विचार करताना त्यांचा उल्लेख होत नाही. 'कालयवन' सारखी त्यांची नाटके ('त्राटके' असा शब्दप्रयोग रेगांनी केला आहे) रंगमंचावर आणणे कठीण या कारणास्तव दुर्लक्षित केली गेली.

रेगांची पुस्तके मागे पडण्याचे दुसरे कारण म्हणजे ती निरनिराळ्या वृत्तीच्या प्रकाशकांमध्ये विखुरली गेली. निष्ठापूर्वक ती वाचकांपर्यंत पोहोचवणे ही कोणा एका प्रकाशकाची जबाबदारी राहिली नाही.

२ ऑगस्ट २०११ हा त्यांचा एकशेएकावा जन्मदिवस. पु. शि. रेगे यांचे मराठी साहित्यक्षेत्रातले स्थान लक्षात घेता त्यांचे लेखन उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी त्यांचे एक प्रकाशक या नात्याने पॉप्युलरने उचलली आहे. रेगांची समग्र कविता उपलब्ध करणे हा या योजनेचा पहिला टप्पा असणार आहे. प्रत्येक कविता आणि कवितासंग्रह कसा छापवा; त्यावर कवीचे नाव कसे द्यावे (पु. शि. रेगे, पुरुषोत्तम शिवराम रेगे की पुरु. शिव. रेगे) या आणि अशा अनेक बाबींचा विचार करून या कवितांचे प्रकाशन करायचे आहे.

